Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 54 (15492) ◆ 1995 чылдың март 23, четверг ◆ Ат салган шагы 19.30. Садар өртээ 300 рубль.

«Тыва Республикада күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужудар дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер болгаш немелделер киирер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының **доктаадыры болза:**

1. «Тыва Республикада күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужудар дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни киирер:

1.1. Хоойлунуң үүлдериндe «улус депутаттарының чер-чер Соведи», «Дээди Совет», «Эт-хөреңги фондузу», «Тува», «район», «районнар» деп сөстерни тус-тузунда чогуур падеждерге «тус черниң бот-эргелел органнары», «Дээди Хурал», «Тыва Республиканың Күрэт-хөреңги комитеди», «Тыва», «кожуун», «кожууннар» деп сөстербиле солуур.

2.2. 3-кү үүлдүң дөрткү пунктузун ап кааптар.

3. 4-кү үүлде:

а) үшкү пунктудан 3.8 иштики пунктуну ап кааптар;

б) үшкү пунктуга дараазында иштики пунктуларны немей киирер:

3.7. бүдүрүлгеде өнчү, акционер ниитилелдериниң (эштежилгелериниң) капиталында акциялар дугайында Тыва Республикага база Россия Федерациязынга хамааржыр херечилелдерни түр када, саткыжеге чедир, ээлеп эдилээр;

3.8. Тыва Республиканың өнчү эзди бүрүн эргелерин акционерлериниң (хуучуларының) ниити хуралдарынга төлээлер боттандырар бүдүрүлгелериниң капиталында оларның өнчүзүнде туруп турар үлүг-хуузунга дүүштүр бүдүрүлгелериниң ажыл-чорудулгазы дээш харыысалгалыг болур;

3.9. бүдүрүлгениң айыткан үлүг-хуузун (дадывырлар, акцияларны) садар;

3.10. чаңгыс аай эт-хөреңги комплекстери болур хуужудулга объектилериниң садар талазы-биле тускайжыттынган аукционнар эрттирер, а ол ышкаш дүжүрген база дүжүрүп турар бүдүрүлгелериниң эт-хөреңгизин ийикпе оруулгаларын мөөрейлерге, аукционнарга, инвестиция садыглажыышкыннарга садар;

3.11. хуужудулга үезинде ажык хевириниң акционер ниитилелдери кылдыр эде тургускан күрүне бүдүрүлгелериниң күш-ажылчы коллективтериниң акша-хөреңгилерин, акцияларны хаалгыг бижидилге-биле төлээриниң агар санынче, албан-дужаалдыг кижилерден — хоойлужудулга-биле оларга көрген акцияларының үлүг-хуузун төлээриниң агар санынче хүлээп алыр;

3.12. Тыва Республиканың Күрэт-хөреңги комитедичин ээлеп эдилеп турары, кайы-даа акционер ниитилелдериниң ол акцияларының арааныдан ниитилел бүрүзүнүң акцияларының ниити санының 20 хуузундан эвээш эвези бадылаар эргелиг боор болуур. Тыва Республиканың Күрэт-хөреңги комитединче хамааржыр арткан акциялар, оларның саныдан база айыттынган эрге-байдалыдан ылгал чокка, бо Хоойлу езугаар чиигелелдиг болур. Айыткан акцияларны Тыва Республиканың Күрэт-хөреңги комитеди салып турар үеде олар чиигелде чок аңаа акциялар апаар;

3.13. өреленген бүдүрүлгелериниң, өреленген дужүп турар бүдүрүлгелериниң эт-хөреңгизин (оруулгаларын), өрелиг бүдүрүлгелериниң үлүг-хууларын (дадывырларын, акцияларын) садар;

3.14. күрүне бүдүрүлгелерин хуужутканыдан алган акшаны база дивидентилерни республиканың хуужудулга программазының доктааттанган нормативтерби-биле дүүштүр хуужудулганың янзы-бүрү деннелдериниң болгаш органнарының бюджеттеринче шилчидер;

3.15. Акционер ниитилелдериниң Тыва Республикага хамааржыр акцияларын инвестиция фондуларын болгаш холдинг компаниялар-ны турузуп турар үеде оларның акцияларынга солуп алыр;

3.16. хуужудуп турар бүдүрүлгелериниң ажылдакчыларынга хоойлу езугаар көрдүнген чиигелделерни бээринге контрольду боттандырар;

в) 3.15. иштики пунктуну:

Тыва Республиканың күрүне өнчүзүнге хамааржыр күрүнениң эт-хөреңгизин доктааттынган чурум езугаар, юридиктиг албан черлери-биле чарар керээге үндезилээш, оларның долу ажыл-агый эргезинге, оперативтиг эргелелинге болгаш ажыглалынга дамчыдып бээр.

Күрүне бүдүрүлгези айыткан өнчү-хөреңгини чидирген, тускай сорулгазыдан өскээр ажыглаан, ону ажыглап башкарарының доктааттынган чурумнарын үрээн таварылгаларда, ону күрүне бүдүрүлгезинден хавырып алыр ийикпе, азы хоойлужудулгада доктааттынган чурум-биле ону эде организастаар.

г) 3.7. — 3.20 иштики пунктуларны тус-тузунда

3.17. — 3.29 иштики пунктулар деп санаар.

4.5-ки үүлдүң үшкү пунктузун мынчаар эде бижиир: «Кожууннарның болгаш хоорайларның (республика чагырга-лыг) комитеттери муниципалитеттериниң хуужуткан бүдүрүлгелериниң садыгжызының эрге-хүлээлгезин күүседип турар.

5.6-ны үүлдү ап кааптар.

6.13-кү үүлдүң онгу пунктузун ап кааптар.

7.14-кү үүлде:

а) он бирги пунктуда «ооң акцияларын болгаш эргелерин ийикпе, азы дүжүрүп турар бүдүрүлгени ийикпе, азы дүжүрген бүдүрүлгениң оруулгаларын республиканың эт-хөреңги фондузунга садары-биле тургузукчуга дамчыдып бээр» деп сөстерни ап кааптар;

б) он ийиги пунктуну ап кааптар.

28.16-гы үүлде «Россияның Күрэт-хөреңги комитединиң бадылааны, хуужудулга объектилериниң өртээн доктаадып үнелээр талазы-биле методиктиг айтыышкыннар-биле» деп сөстерни «Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелериниң хуужударының Республика программазы-биле» деп сөстер-биле солуур.

9.17-ги үүлдүң бирги кезээнде «ай» деп сөсту «үш неделя» деп сөстер-биле солуур.

10.21-ги үүлдүң ийиги пунктузун ап кааптар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай.
1995 чылдың март 2.
№ 248.

«Тыва Республикада күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужудар дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер болгаш немелделер киирер дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун күштүг болдурар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының **доктаадыры болза:**

1. «Тыва Республиканың күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужудар дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер болгаш немелделер киирер дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун парлаан хүнүнден эгелеп күштүг болдурар.

2. Тыва Республиканың Чазаа амгы күштүг боор турар нормативтиг актыларны бо Хоойлу-биле дүүштүр чурумчудар.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай,
1995 чылдың март 2, № 249.

КОНФЕРЕНЦИЯГА КИРЖИР

Дээди Хуралдың Даргазы К. А. Бичелдей март 23-те Москвага болур «Күрүне эрге-чагырга-зының федералдыг органнарының болгаш РФ-тиң субъектилериниң аразында эрге-хүлээлге аңгылажылгазының айтырыглары: дуржулга болгаш келир үе» деп темалыг эртем-практиктиг конференцияга киржири-биле аттаныпкан.

Конференцияның чугула айтырыгларын чугаалажырынга Россия Федерациязының Президентизиниң администрациязы, Национал-дар херектериниң яамызы, Шүүгү яамызы болгаш күүсекчи эрге-чагырганың өске-даа федералдыг органнары, Федерацияның субъектилери, күрүне албаныны Россия академиязы, эртемден-юристер киржир.

Аңаа ийи хонгаш, орук ара Каадыр-оол Алексеевич девискээрлер аразының «Сибирь дугуржулгазы» ассоциацияның ажылынга киржир. Ассоциацияның чөвүлелиниң Омск хоорайга болур хуралының хүн айтырында чүгле Сибирьге эвес, бюджет дугайында нарын айтырыгны киирген.

Девискээрлер аразының ажык-дузалыг планнарын боттандырарынга «Сибирь дугуржулгазының» киржикчилери ассоциацияның бодунуң бюджедин тургузар деп турары билдингир болгай. Хуралга часкы хову ажылдарын акшаландырарының айтырыы онзагай сайгартынар.

Любовь ЖИЦ,
ДХ-ниң парлалга секретары.

ҮРЕЗИН БЕЛЕН

Сосновканың дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйында кол агроном Юрий Михайлович Злыгостевке ужурашкаш, часкы тарылгага үрезин байдалын сонуургаан мен. Тарылгага хереглээр үрезинни Таңды кожуунда чаңгыс-ла бо ажыл-агый чогуур шынарынга чедир белеткеп алган. Үрезиниң шынарын хынап көөрге, бирги класстың үрезинч 90 хуу болган. Үрезин аймаа четчири-биле бар.

Бо ажыл-агый бедик сорттуг үрезиннерни чылдын-на белеткээш, республиканың ажыл-агыйларын хандырып келген. Эрткен чылын Улуг-Хем, Чеди-Хөл, Кызыл кожууннарның ажыл-агыйларынга үрезинни четчири-биле берген, ынчалза-даа ол ажыл-агыйлар мынчага санажып чадап каан.

Бедик шынарлыг үрезиндeн аңгыда ажыл-агыйда садар тараа ам-даа бар: 190 тонна арбайны, 320 тонна суланы белеткеп каан чыдар. Ону садып алыр ажыл-агыйлар амдыызында чок болуп турар. Саян арты ажырып, ону саарар арга база чок, чүгле республиканы иштинге садып-саарарын чөпшээрээн.

Савый-оол ООРЖАК.
Таңды кожуун.

АЛБАННЫҢ АЯН-ЧОРУУ

Бо айның 13-тен 17-ге чедир бистиң республикага Моол республиканың прокуратуразының делегациязы келгеш барган. Ону Моолдуң чиңгине прокурорунуң оралакчызы Жамсрэйн Эйхмасан удуртуп чораан.

Ажыл-херекчи албан-чоруктуң үезинде Россия Федерациязының болгаш Моол республиканың Тыва кызыгаарында сөөлгү үеде тургустунуп турар байдалдарның талазы-биле, оларны эки шиитпирлээринге прокуратураларның кады ажылдажылгазының айтырыглары дугуруштунган.

Ийи таланың прокуратураларының бо ужуражылгазы 1994 чылда Россия Федерациязының прокуратуразының төлээлериниң Улан-Баторга барып чорааныңың үезинде дугуржулгаларның боттаныышкыны болур.

Борис ЛИЩИНСКИЙ.
ТР-ниң прокуратуразының парлалга албанының удуртукчузу, юстицияның чөвүлекчизи.

Парламент ажылы

ЧИДИГ АЙТЫРЫГЛЫГ ХУРАЛ

Дээди Хуралдың аграр политика болгаш бойдус камгалалының комитединиң планнаттынмаан даа болза, чугула айтырыгларны чугаалашкан. Киржикчилериниң составы, сонуургалдыының ханызы, сайгарылгазының деннели, чамдыкта чидиг маргылдааже безин кирэ бээрин ийи байдал болдуруп турган. Бирээде, чугаалажып турар айтырыгның чидиибиле, ийиде, аграр комитеттиң албан ёзузу биле бадылаттынган составы мооң мурнунда парламентиге тургустунган аграр фракцияның деткиишкинин идепкейлии-биле ап турары-биле фракцияның элээн хөй санныг кежигүннери мооң мурнунда көдээ ажыл-агый адырынга бүдүрүлге структураларынга удуртукчулар болуп ажылдап чораан депутаттар болуп турар.

Мурнунда совхоз директорлары чораан кижилер «Тываагроүлетпүр» банкызының баштаар чериниңдаргазы Т. В. Мурыгинаның аажок сандаранган байдал дугайында дыңнадыының билиишкин-биле көрбес арга чок болган. Ук банкыда акша-хөреңги чедишпезиниң кырындан, клиентилериниң өре төлээр шинээ куду. оон аңгыда «Тываагроүлетпүр» банкызы саадаткан өрелер болгаш хуулар биле кады Национал банкыга март 1-де байдал-биле 69,5 миллиард рубль эгидер ужурлуг.

Татьяна Викторовнаның депутаттарга тайылбырлаанын ёзугаар алырга, эрткен чылын республиканың Национал банкызы Россияның Төп банкызының айтыышкыннарынга дүүштүр төпчүттүнген чээли курлавырлары дээш төлеттинмеин турар өре хууларын тыртарынга чөпшээрелди ажыглаваан турган болгаш саңгылгалар артып калган акша-төгериктиг шаа-биле чоруттунуп турган. Бо чылын Россияның Төп банкызы ол чөпшээрелди ажыглаан эгелээн болгаш ам «Тываагроүлетпүр» банкызының ажыл-чорудулгазы бергеден эгелээн.

Көдээ ажыл-агый бүдүрүкчүлериниң саң хөө талазы-биле эң-не чидиг, аар байдалының дугайында «Тываагроүлетпүр» банкызының Дээди Хуралга киирген дыңнадыг-медеглелинде айыткан ийи сан херечилеп турар. Көдээ ажыл-агый яамызының шугуму-биле малмаганның өлүп-хорлан чоруунун ужун кирбейн барган акша 5,8 миллиард рубль болуп турар, мал-маганны оорлатканының болгаш чидиргениниң хараазындан 3 миллиард рубль банкыже чедир кирбээн.

Медеглелде «ажыл-агый-саң-хөө чорудулгазын экижидер дээш чорудуп турган тодаргай хемчеглер» дугайында бипии каш домактар бар. Депутаттар бо үүлче кичээнгейни салган. Экономика, саң-чээли политиказының комитединден Б. С. Нурзат көдээ ажыл-агый продукциязын сайгарганындан кирген орулганың хемчээлин сонуургап айтыргаш, «Тываагроүлетпүр» банкызы кандыг-даа хемчеглерни алырга, дөмей-ле чүү-даа бербес деп түңнелге келген. Маңаа экономиктиг, харындаа тактиктиг хемчеглер албас болза хоржок-тур дээр бодалын депутаттар илереткеннер. Т. В. Мурыгина «Чазак болгаш Национал банк бисти чээли алгаш орулга чок бүдүрүлгелерге чээли бээрин албадап турган» дээринге өй болган.

Экономика болгаш саңчээли политиказының комитединиң даргазының оралакчызы Л. С. Монгуш өске регионнарда мындыг байдалда чүү канчап турарыл деп бодал-биле сайгарылганың уун өскертипкен. Шаклаындыг берге байдал Башкирияга тургустунган турда, республиканың дээди төлээлекчи органы Россияның Төп банкызынга дилег киргеш, берге байдалдан үнериниң оруун тыпкан. Хуралдың киржикчилери шак ындыг аргалардың бүгү байдалдарын тодарадып көөрүн Татьяна Владимировнага дааскан.

Айтырыгның сайгарылгазын түннеп тура, хуралдың киржикчилери төлээлекчи орган Чазак-биле кады төлеттинмээн өрелериниң хуулариндан «Тываагроүлетпүр» банкызын хостаар дугайында айтырыгны РФ-тиң Төп банкызының мурнунга тургузарын, улуг дилег-биле аңаа барып чедерин сүмелешкен.

Ийиги айтырыгны чугаалажып турда база-ла саң-хөө байдалдары маргыжыгларга чедирип келген. Республиканың бойдус камгалал сайыды Д. Х. Оржактың киирген дилээнде күрүненің 16 заказниктерин тударынга 228 миллион рубль херек болуп турарын айыткан. Бойдус камгалалы эң-не чугула айтырыг, аңаа акша-хөреңги үндүрер ужурлуг дээрзин депутаттар чөпшээрежип турган.

А хуралдың чамдык киржикчилери айтырыгны бир өскээр чугаалап үнүп келген. Аңныыр курлавырларын чөп ажыглаарының болгаш камгалааларының талазы-биле Департаментиниң чиңгине директору М. Ч.-А. Монгуш күрүне заказниктери биске дамчыттынган турар ужурлуг деп чугаалаан. Аргарыг күркомитединиң килдис начальниги О. О. Бартанның бодалы-биле күрүне заказниктери оларга хамааржыр ужурлуг.

«Чеди эненің уруунуң караа согур» болу бербези-биле бо айтырыгны ам-даа хандыр көөрүн болгаш 228 миллион рубльди заказниктер тударынга үндүрүү бээриниң талазы-биле Саң яамазынга өөренип көөрүнге хамаарыштыр ДХ-ниң аграр комитединге даалга бердинген.

Любовь ЖИЦ,
ДХ-ниң парлалга секретары.

КАНЧАП ХООЗУРАЙ БЕРГЕНИЛ?

«Арыскан» совхоз Улуг-Хем кожуунну өске ажыл-агыларынга деңнээрге сиген, тараа шөлдери, одар-белчиири четчир делгем черни ээлеп турар.

Бежен чылдарда аңаа «Кызыл тук» болгаш «Искра» дээр хөгжүү, сайзырап орган колхозтар каттышкан, беш муң хой, өшкүлүг, беш үс ажыг саар инектиг, ийи кодан чылгылыг-даа турган. Бо хүннерде ол ажыл-агыйда бежен инек, бир муң бир үс баш шээр мал арткан.

Ол байдалдарны өөренип көргеш, Улуг-Хем кожуун чагырга-зы болгаш ТР-ниң Көдээ ажыл-агый яамызы ук совхозтуң экономиказын быжыглаар сорулга-биле каттышкан коллегияны чыылдырган. Аңаа баштайда чүве чугаалаан хыналда-кылдизиниң начальниги Манчын Идам «Арысканның» экономиказын сайгарган.

Ажыл-агыйга 1994 чылдың эгезинде 178 мыйыстыг бода мал, 1800 баш шээр мал турган болза, ам үүгле 50 баш инек, 1100 баш хой арткан. Ооң иштинде үүс баш инекти, колдуунда симменталь уксаалыг, 360 баш шээр малды оорга алыскан ийикпе, аңаа-ла самчыгдап каапкан.

Бухгалтерияда отчет-учет шуут будалчак. Кассага чыткан 365,6 муң рубльдиң кайнаар-даа барганы билиннмес. Ат салдынмаан. 54 муң рубльди аңаа-ла үндүр бижипкен. 1992 чылдан бээр совхозтуң кол фондуларын четчелеввэн. Харын-даа машина-техника орнаар-солуур, артык кезектерин тоймаглаар чорук доктаамал боор келген.

Совхозтуң банкыда өрези 644,8 миллион рубль боор турда, көдээ ажыл-агый продуктуларындан 33,2 миллион рубльди кирип алган. Чыл дургузунда ниити чарыгдалы 252 миллион рубль четкен. Ындыг байдалдар турда ажыл-агый канчап-даа хөгжүвес дээрзин М. С. Идам демдеглээн.

Совхоз директору Михаил Норбу учет-отчеттуң сандараанынга кол бухгалтер К. Д. Түлүштү буруудаткан. Чыл хире үеде ажылдааш, бир автобусту тракторга орнап алганын, ооң мурнунда турган директорнуң бажыңынын чанынга турган трактор ис чок читкенин дыннаткан. Совхозту хүлээп ап турган, кандыг-даа документилер тургустунмаанын чугаалаан-даа болза, бодунуң ажыл-чорудулгазын орта тайылбырлап бербээн.

Директорнуң негелде чогун, кол специалистерниң кошкаан ажыглап, мал ажылынга турган кижилер чайгы үеде шуут сула салдынган. Ооң түннелинде инек кадарчызы Аяс Доспан 21 башты, Балчым Шыжаа 20 баш саар инекти чидирген. Бо хүннерге чедир оларның үүгле алды бажының дуюу тургустунган.

Совхоз ол хире улуг каражага дүжүп турда, күрүнеге саткан малының ортекүнезинче кым-даа сагыш салбаан. Харын-даа Кызылдың эът комбинадынга бир баш мыйыстыг бода мал дужаагаш, чеди килограмм колбасаны орнунга ап турганын дыңнаарга, тоол-домакка дөмейлешкек.

Кожуунну кол эмчизи Алдынай Бокаштай: —Арыскан сүт-бараан фермазының инектери аштап өлген — деп чугаалааш, —Конторазынга баарга, даргалары хамаанчок, бухгалтерлери безин олурбас улус. Эм-таң-биле дузалап-даа турдувус-ла. Боттары хөделбес боорга, канчаар-даа аайы тывылбас — деп демдеглээн.

—«Арыскан» совхозта ам аарыг мал чок. Чеден чылдарның ортан үезинде аңаа турган аарыг инектерни дөгерезин чок кылган. Сүт-бараан фермазы чаа черже көшкен болгаш, харын-даа кожуунга бедик көргүзүглерни чедип ап турган. Ажаалда-чемгерилгениң бакыдаанынынан инектер чудап өлүп турган — деп бадыткааш, — Республикада бо хүннерде мал аарыгларынга удур хереглээр эмнер бар апарганын, мооң мурнунда ховартаан креолинни бөгүн-даа болза ап болур силер — деп, яамының ветеринария хайгааралының начальниги Тенек-оол Сарыглар дыңнаткан.

ТР-ниң Көдээ ажыл-агый яамызының мал ажылын харыылап турар Уйнук-оол Дөмүр-оол Арысканда уксаажыдылга ажылдары чорувайн турарын шүгүмчүлээн. 1991 чылда «Арыскан» болгаш «Ийи-Тал» совхозтар чаңгыс хүн чыгыы тургустунду. Ийи-Талга деңнээрге Арыскан суур сүт-бараан фермалыг, шаңының безин сомазы бар турду. Ажыл-агыйны башкарып билбес удуртукчуларның, специалистериниң хайы-биле «Арыскан» совхоз өөделеп чадап кааны ол-дур. Коңгүс куруг черге тургустунган «Ийи-Тал» совхозтуң ажыл-агыйы ам шуудаанын чижектерге көргүзүп ол чугаалаан.

Яамы коллегиязының кежигүнү А. Н. Михайленко:

— Бүдүн бодазын 2700 рубльге садып турар удуртукчуларны кандыг удуртукчулар дээрил? — деп бодунуң сеткилин илереткен. Кол бухгалтер К. Д. Түлүш-даа, совхоз директору М. К. Норбу-даа совхозтуң өнчү-хөреңгизин бодунуу дег аажылап турганнар, Совхоз директору кассадан акшаны хол үжүү безин салбайн ап турганын үүгле ынчаар адап болур. Кижи дужүнге безин кирбес үүлдер дыңнааш, пат кайгаанын чугаалааш, ол ийи дарганы ажылындан хостаарын саналдаан.

Коллегия кежигүнү Артаа Нүрсат «Арыскан» совхозтуң директору чүү-даа кылбаан, харысалга чок кижи дээрзин демдеглээш, ону бир-ле дугаарында ажылдан үндүрерин негээн.

— «Арысканның» ажыл-агыйының ынчаар сандарай бергенинге кожуунну көдээ ажыл-агый эргелели база буруулуг. Ооң удуртукчузу чораан болгаш, бодум база дыка эпчоксунардыр мен — деп, сайыттың оралакчызы В. В. Хангаев чугаалаан. — Сүт-бараан фермазынга 1985 чылда мыйыстыг бода малдың саны 600 баш, шээр мал 4500 баш чедип турду. Ам Арысканда сүт-бараан фермазы чок деп болур. Чеди кодан хойдан үүгле үш кодан арткан. Канчаар ажылдаарга ынчап баар үвел? 1992 чылда 103 баш уксаалыг хунажынны өске ажыл-агыйларга бербейн тургаш, Саян артындан садып бердивис. Ам оларның дөгерезин чок кылып алганнары ол-дур. Арыскан суггарылга системазын шуут ажыглавастаан. Моон соңгаар шак-ла ынчаар турар болза, совхозту шуут дүжүрер апаар — деп, ол сагындырган.

Кожуун болгаш яамы коллегияларының каттышкан хуралы «Арыскан» совхозта тургустунуп келген бергедээшкиннерни чайладыр талазы-биле тодаргай доктаалды хүлээп алган. Ол-ла доктаалдың шиитпирин езугаар совхоз директору М. К. Норбуну, кол бухгалтер К. Т. Түлүштү ажылындан хостаан. Кожуунну кол мал эмчизи А. К. Бокаштай, эргелелдиг кол зоотехниги С. К. Текеев оларга база хемчег онаган.

Каттышкан хуралды Улуг-Хем кожуун чагырга-зының даргазы К. Т. Куулар болгаш ТР-ниң Көдээ ажыл-агый яамызының сайыдының оралакчызы Н. Л. Балчый-оол удуртуп эрттиргеннер.

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ.
«Шыныың» тускай корреспондентизи.

РЕДАКЦИЯДАН: «Совхоз канчап хоозурай бергенил?» деп материалды парлалгаже белеткеп турда, ол совхозка хүлээнштирилге ажылын кожуунну көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги С. И. Ооржак чоруткан. Совхоз директорунга «ҮТКА 25 чылы» совхозтуң директорунуң оралакчызы турган Х. К. Серинни томуйлаан. Ол ооң мурнунда үр үенин иштинде Арыскан салбырының эргелекчизинге ажылдап, багай эвес көргүзүглерни чедип ап турган. Арысканчылар чаңгыс чер-чурттуг чаа директорун эвилеп хүлээп ап, боттарындан болгаш өскелерден негелделерни күштелдиреринн күзеп, кызымак ажылдаарынче бүгү күштү угландырарын сүмелээннер.

Конкурс

ТЫВА МИЛИЦИЯНЫҢ 70 ЧЫЛЫНГА

Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының 1995 чылдың март 17-де үндүрген дужаалын ёзугаар тыва милицияның 70 чыл оюнга угкушпур парлалгага, телевидение, радиога иштики херектер органнарының ажыл-чорудулгазының темазын эки чырытканы дээш чогаадыкчы конкурсту чарлаан.

Конкурстуң сорулгазы: массалыг информация чепсектерин, журналистерни болгаш авторлар активин тыва милицияның тургустунганындан бээр бо үелерге чедир (1925-1995 чылдар) ажыл-чорудулгазын калбаа-биле чырыдарынче хаара тудары иштики херектер органнарының ажылдакчыларының бедик мергежилдиг болгаш мөзү-шынарлыг, чонунга бердинген, ак сеткилдиг ажылының, оларның кем-керек үүлгедиглеринге удур чаныш-сыныш чок демиселиниң дугайында чырыдып көргүзери. Тыва милицияның хүн бүрүдеги берге ажылын, кожууннарда болгаш хоорайларда кезектеринде нарын байдалдарны ажыдып чырыдары.

Конкурска республика солуннарының болгаш кожууннар солуннарының, Күртелерадиокомпанияның чогаадыкчы коллективтери база авторлар активи, көдээ бижикчилер киржир. Парлаттынган үүлдерге болгаш телерадиодамчыдылгаларга республиканың иштики херектер органнарының ажылы хаңы болгаш бедик мергежилдиг чырыдынган болур ужурлуг.

Конкурска 1995 чылдың март—октябрь айларда солуннарга парлаттынган, телевидение, радиога дамчыттынган, журналистер организацияларының болгаш чогаадыкчы коллективтериниң удуртукчуларының сүмелеп киирген материалдар киирер.

Конкурсту түннеп тура, дараазында үүлдерни барымдаалаар.

— журналисчи мергежилдиң бедик деннелдии, дыңнадыгларның дүргени;

— парлаттынган материалдарның дээштии;

— чонну милиция дугайында болгаш иштики херектер органнарының өске-даа албаннарының дугайында шын бодалын хевирлээринге киирген үлүү;

Шаңналдары: солуннар, радио, телевидениениң чогаадыкчы коллективтеринге, журналистерге болгаш авторларга үш акша шаңналы база үш мактал шаңналдар —өртектиг белектер көрдүнген. Конкурска идепкейлиг киришкен милиция ажылдакчызынга тускай шаңналды тыпсыр. Конкурстуң тиилекчилеринге болгаш шаңнал алганнарга Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының дипломнарын тыпсыр.

Конкурстуң түннелдерин 1995 чылдың октябрь 30-да үндүрер. Материалдарны ТР-ниң ИХЯ-зының парлалга албанынга дужаар.

Тиилелгениң 50 чылынга

АНАА ДАЙЫНЧЫ

Очерк

АЛЫВЫС Оргу-Дытчыкка чайлап турган. Ынчан 1944 чылдың чайы үче. Бир хүн аалыска үш аттыг кижи келди. Бирээзи шериг хептиг, хөйленнинің хөрээнде орден, медальдарлыг. Өөвүсче киро бердилер. Бичии кижилерниң сонуургаачалы аайлыг эвес, чүгүржүп чеде бердивис.

Шериг хептиг кижи бистиң аалдарывыс биле кожахелбээ чурттап чоруур Амыр-Сат оглу Серен-Дондупту тзнып кагдым. Дайынга киржип чораан келгенин улуска чугаалап берип орду. Көп-Сөөк сумузундан барган Салчак Данзын-оол бир будун дайзынның огунга алзыпканын улуг хараадал-биле чугаалады.

— Буду балыгланы бергени ол бе? — деп, бир кижи тодаралып айтырды.

— Бир будунун дөнмек ортузундан ок шуут одура шаапкан, чангыс буттуг арткан кижи-дир ийин — дили.

— Хөөкүйну але, кончуг эрестиг, мөге-шыырак эр-ле болгай — деп, ачам хомудаан сеткилин илеретти.

Анаа дайынчы Данзын-оолдуң дугайында бир дугаар дыннаанам ол.

Оон бээр он ажыг чылдар билликтейн эрте берген. Бежен чылдарның эгезинде Бай-Тайганың Кызыл-Даргга ажылдап чеде бердим. Өореднилге чылы эгелээр четкен чүве. Школа чанында турарывыска чаражы кончуг доруг аътта бичии оол ушкарып алган, хөйленнинің хөрээнде гвардейжи демлек кадап алган үжен хар ажып чоруур хире назылыг, улуг мага-боттуг күдер кара эр чортуп келди.

— Өөреникчиң чедирип келдиң бе, Данзын? — деп, бистиң бирээвис ону таныыр болганындан айтырды.

Каш чылдар мурнунда чайлагга болган чугааны сактып келдим. Фронтучу Данзын-оол бо ышкажыл деп иштимде бодап тур мен. Шынап-ла, ол болган.

Бир буду чок инвалид кижи хирезинде аттан дүжүп, аттаныр турда, адааның чиигин, кашпагайын бир дугаарында-ла көргеш, магадаан мен. Өзулуг-ла эрестиг эр чорду!

Фронтучу эки турачы Салчак Данзын-оолду, оон ушкарып эккелген оглу Семис-оолду оон бээр-ле кончуг эки таныыр болу берген мен.

Гвардейжи Салчак Даржаевич Данзын-оол-биле бо-ла ужуражы бээр бис. Оон дайынчы амыдыралын кончуг сонуургаар болгаш янзы-бүрү айтырыгларны бо-ла сала берген турар мен. Анаа кончуг солун, челиксиг харыларны алыр турган бис. Чүге дээрге ол кончуг чугаакыр, мерген сөстуг кижи. Оон дугайында солунга бижиир бодал менээ турган, ол черден өскээр ажылдай бергеним-биле эки турачы дириг чорда, ол бүтүнейн бергени кончуг хомуланчыг болган чүве. Ынчалаа-даа кымдаа, чүү-даа үттүндүрбээн, эки турачының чугаалап берген сактыышкыннары амдаа сагыш-сеткилде хевээр арткан, оон дугайында бижээн материалдар эвээш-биче-даа болза бар, ону таныыр, билир кижилер эвээш эвес. Ынчангаш эрестиг, диким, дөскел чок Салчак Данзын-оолдуң дайынчы амыдыралын допчузу-биле номчукчуларга таныштырарын шинтпирлээн мен.

1941 чылдың чайы. Ынчан ССРЭ-же фашистиг Германияның аг-шериглери оор ёзу-биле халдааш, совет улуска удур кончуг каржыдошкун, хан-чинниг дайынны эгелээн. Оон баштайгы хүннеринден бээр Тываның ажылчы чону акы-дуңмалышкы Совет Эвилелинге бүгү талазы-биле деткимче көргүзерин, дуза чедирерин боттарының хүлээлгези кылдыр санаан. Ол чылын Данзын-оол чүгле он сес харлаан, шериг албаны эрттирер назыны четкен. АРШ-ка албан эрттирер күзел, тура-сорук оон сеткил-сагыжын амыратпайн турган. Бай-Тайга кожуунның шериг столунга ол каш удаа барган. Чугаа-сооттуг, эрестиг эрнин күзелин хандырган.

1941 чылда он сес харлыг Данзын-оол АРШ-ка шериг албаны эрттирип келгеш, дайынчы болгаш политиктиг билиглерни дүрген шинээдип ап, тергиннерниң олуруунга киргеннерниң бирээзи. ТАР-ның ажылчы чонунун, шериглерниң ортузунга фашизмге удур дайынга ок-боозун холга тудуп алгаш, эки тура-биле киржир күзелин илереткен биллириишкиннер нам, чазакка хөйү биле кирип турган. Анаа дайынчы Данзын-оол он чыла калбаан.

1943 чылдың август айда эки турачыларны шилип алыры доозулган. Фронтуже чоруур, дайынга киржир изиг күзелин илереткен 207 кижини чорударын чөпшээрээн. Оларның аразынга Салчак Данзын-оол, оон чаңгыс чер-чурттуглары (Көп-Сөөктен) Салчак Серен-Дондуп, Салчак Адыг-оол, Хертек Ломбуу, Салчак Тежээкей, Салчак Чалзып болгаш өскелер-даа кирген.

Тыва эки турачылар Иваново областың Ковров хоорайга чеде бергеш, тускай белеткелди чедишкиннинг эрткеш, фашистерге удур эң-не берге чаа-дайынга киржир харыысалгалыг даалганы алганнар.

Кызыл Шеригниң янзы-бүрү кезектериниң дайынчылары-биле кады Украинаның Ровно облазының хоорайларын, суурларын хостаар дайынга киржири-биле Тываның эки түрачы аттыг эскадрону дайын шөлүнге 1944 чылдың январь төнчүзүнде чедип келген.

— Янзы-бүрү бооларны атканындан, октарның чазылганындан дааш-шимээн дайын шөлүнге дүн-хүн чок үзүктелбес, дээр динмирээшкини-биле демей. Ону чүгле көөрү, дыннаары безин дыка-ла коргунчуг, сүртенчигдаа чүве чораан, ам канчаар ылыктыг хүлээлгезин күүседир дээш келген улус коргар, сестир шаг бар эвес, тулчуушкунче киреринде бодай бээр чорду — деп, Данзын-оол чугаалаар кижи. 1944 чылдың январь 30-де Деражно дээр суурну немец эжелекчилерден хостажыр бердинген. Суурнуң мурнуу талазында бөлүк ыяштар аразынга эскадрон доктааган. Дайзыннар оларның туружун билип кааш, үзүктелиишкин чок боолааш турупкан. Капитан Кечил-оол, салбыр командирлери солдаттарга дайынчы даалганларны берген. «Чангыс илигдаа атказарлап болбас, чангыс ок-даа чандыр адып болбас» деп дүжээл ындыг болган. Аттыг халдап кирер арга чок болганнар, чадаг атакаже киргеннер.

Дөртку взводтуң ийиги салбырының командири Куулар Семис-оол, анаа дайынчылар Салчак Серен-Дондуп, Салчак Данзын-оол, Иргит Очур-оол болгаш өскелер-даа өөрү-биле кады минометтар, пулеметтар-биле дайзыннар үзүктелиишкин чок боолап турза-даа, команда ёзугаар шаап халдап кирипкеннер. Кежээ чырык ирмир турда, кончуг эптиг бир дөң артынга тыва дайынчылар быжыгланыр алган. Оон дайзынның онгулары чүгле 200-300 метр хире черде. Дайзынның удурланыышкыны турза-даа, полктуң кезектериниң, тыва эскадроннуң дайынчыларының шыдажыр аргажок күштүг шаап халдаашкынындан дайзын корткаш, боо-чепсээн каггаш, дезип чорупкан. Деражно суурну дүргени биле хостап алган. Тыва эки турачылар баштайгы тулчуушкунга коргуш чогун, эрестиин, аваангырын, часпас адарын көргүскеш, полктун командириңге мактаткан.

ТЫВА эки турачылар өске кезектеринің дайынчылары-биле кады Клевань, Деревяное суурларны хостаары дээш тулчуушкуннарга эрес-дидим киришкен. Клевань дээш шавар халдаашкын үезинде улуг сержант Донгак Бегзи-Хуурак, пулеметчук Монгуш Бүрбү онза шылгаран. Анаа дайынчы Салчак Данзын-оол эрес-дидимин көргүзүп, хол биле сегиржип алыышкын үезинде ийи немецти чок кылган. Оон дугайында ол мынчаар сактып чугаалаар: «Узун, ыргак, конзагар хаайлыг немец мээн кырымда-ла келген. Боозун автоматым-биле үшта шаапкаш, бир эктинден алгаш, тыва арга-биле катай как кааш, чевге сылбай дүжүргеш, аайлаан меч. Карак чивеш аразында база бирээзи кырымда келди, канчаар даа аайын тыппайн теверимге дырыжа-ла берди дербес черинче тепкен хире болдум. Бажын ковайтып кел чыдырда чык кылып кагдым».

Ровно — Украинаның область төву, хөй үлетпүр бүдүрүлгелерлиг, демир болгаш автомобиль оруунуң белдири хоорай. Немецтернин ханныг аспаанга киргениниң бээр үш чыл чеде берген турган. Ынчангаш фашистернин дижинге чедир чепсегленген аг-шериинин хөй күжү анаа мөөннеттинген, ол бүгүнү совет разведчиктер билип алгаш, маңаа тулчуушкун шынгыы, берге болдурун тодараткан. Ону барымдаалап көргеш, Ровнону хостаары дээш тулчуушкунга биче эвес күштү мөөннээн. Янзы-бүрү кезектернин дайынчыларындан эгелээш, партизаннарга чедир хоорайның кайы чүгүнден халдап кирерин, кандыг объектилерни хостаарының дайынчы даалгаларын 1944 чылдың февраль 2-де берген. Тыва эскадроннуң дайынчылары хоорайның демир-орук станциязын, оон соңгу барын талазын хостаар берге болгаш харыысалгалыг даалганы алган.

Дайзынның артиллериялары, минометтары кыйыг-чапсар чокка боолап даа турза, шаап халдаар дугайында команда үнген соонда тыва эки турачылар шериг-ниң өске кезектери-биле дайынчы даалганы күүседип кирипкен. Күштүг атаканың түннелинде дайзынның удурланыышкынын ойтур шаапкан, полктуң дөртку болгаш бирги эскадроннары демир-орук станциязын хостап алган. Ровно дээш тулчуушкун дүште эгелээн. Немецтер ханныг аспаанга киргениниң белдирилгеннерлиг

САЛЧАК ДАНЗЫН-ООЛ

йынчылар даалганы эрестиг күүсеткеш, ээп келгеш, ында байдалды чугаалап бергеи.

— Ол-ла дүне эртенгииің дың хаяазы чаа-ла агарып, чер чырып чорда, тыва данынчылар Сурмичи дээш бурунгаарлап кирипкен. Халдап кирер чери сугларлыг, чиидиннээштерлиг шык турган. ооң ортузу безин четпейн чорда, дайзыннар билип кааш, боолап эгелээн. Ынчалза-даа тыва эки турачыларның болгаш өске-даа солдаттарның күчүлүг халдаашкынын, боолаашкынын биче-даа оожургадып, соксадып шыдаваан. Камгаланың, чаштынар кандыг-даа чери чок шыктың кыры-биле тыва болгаш өске-даа солдаттар фашистерниң өртендир чидиртип турар боолаашкыны турза-даа, дэйзынның туружунче маадырлыы-биле чоочшулап чедип келген. Ол берге тулчуушкунга улуг лейтенант Бүрзекей, Соспукай, Чудурук, Алдын-Херел, Дыртык, Байыр. Данзын-оол болгаш өске-даа солдаттар дайзынның камгалалынче шиитпирлиг шаап халдап, совет дайынчыларже адып турган от точкаларын удаа-дараа узуткап турган.

Дайзыннарның камгалалынче мырынай чоочшулап келгеннер. «Атакаже!» деп команда дыннаргаан соонда күчүлүг «Ура!» чаңгыланып үнген. Дайзынның от точказынче боолавышаан. Данзын-оол өөрү-биле кады бурунгаарлап кирипкен. Дайзынның снарядтарының октары кулак чаны-биле сыгайнын эртип, ырак эвесте частып турганын ол эскерип, чыда дүжүп, былдай халып чоруп орган. Немецтериң оңгузунуң чанынга чоокшулап келирге бир снаряд чанынга кээп чазылган, ону довурак-доозун хөме алы берген, оон ынай үүү болганын кезек када ол билбейн барган. Миннип келгеш, шимчээр дээрге ийи буду шуут уттунмас, солагай будунуң аарып, саргыыры хөлчок, шимчедир дээрге хоржок болган. Ковайын көөрге, чүвүрү ханда борашкан, орлуп-чирли берген, хөй хан төктүп турарындан ниити боду суларап эгелээн. Черле эрестиг, дидим, үүреккир кижи болгаш чүвүрүнүн хончузун чара кескеш көөрге, будунуң дөнмек ортузундан ок үзе шаапкан, биче эзтте ызыртынган болган. Ынай-бээр көөрге чоок-кавыда өөрү чок, шупту бурунгаарлап чорупкан, чүгле ок-боонуг үнү дикмирээр... Ам канчаар чыда өлүр чылан эвес, будунуң ызыртынган эздин боду үзе кезип каапкаш, хан төктүрүн эвээжедири-биле автомадының бзаби-биле будунуң үзүлген черин долган турган шарын алырга, аарыыры, хан төктүру номдаан, автомадын холунга тутканы, ам-даа тулчур дээш билир-билиннес чыткан.

Дыннап чыдарга тыва урулгарның чугаазы дыннылып келген, ол эскадронның санитар албанының кыстары болган, олар кымчар дээрзин орта таныыаан. Олар Данзын-оолду көдүрүп алгаш, балыгланган дайынчылар аразынга эккелген.

Эки турачы Василий Белекей бодунуң сактыышкынында мынчаар бижээн:

«Данзын-оол өөрүн көрүп кааш:

— Оой, оолдар, Чугаалап чедер силер. Мен Бай-Тайга чурттуг Данзын-оол-дур мен, будум сан чок, фашистерни ам-даа согар дээн сагыжымга четпейн бардым — деп, автомадын холунда тутпушаан, алгырып бар чораан».

Санитар албанының уругларының эрестиг ажылдап турганын Данзын-оол мактаар. Бир эвес олар чогуур үезинде мени тып албаан, азы эскербейн эрте берген суг болза, ол балыгланган черимге дыка-ла хилинчектенир турган боор мен деп, ол чугаалап орар. Салааже тен безин кадалы бээрге чамдыкта дыка аарыыр ышкажыгай, будун чидирип алырга берге чорду, кижиниң сагыжынга чүү-даа киирер...

КОНЧУГ дүрген эмчиниң дузазы херек, кезип эмнээр балыгланган дайынчыларны Ровнога эккелген, ында госпитальдар долу болурга, Киевче чорудупкан. Данзын-оол февральдан октябрь айга чедир балыгланган будун каш удаа кестирип, эмнедип турган, солагай будун кестирип каапкан. Ийи колдуктааш-биле кылаштап өөренип алган...

Чөөн Хемчик кожуунуң шагдаа черинің начальниги-ниң оралакчызынга ажылдап чораан эки турачы Ооржак Комбуйнуң (ам бистиң аравыста чок) бижээн сактыышкынын мооң адааида киирдим:

— Госпитальга чыткаш, тыва өөрүвүс шагда-ла чана берген деп чугаа дыннадывыс. Сегий бээривиске, бисти база чандырыпкан. Байдалывыс мындыг: Данзын-оолдуң бир буду шуут чок, ооң орнунга ходугур ыяш суп каан, ийи даянгыыштыг. Мен чаңгыс даянгыыштыг мен. Демги ийи эживистиң балыы база шоолуг экиривээн.

Аскак-бөскектериң бөлүү алган эрлер, бистер Москвага келдивис оң. Олла ынчап аскаңайнып чораш, хайлыг ядараан, шериг комендатуразының чанынга чеде берип-тир бис. Бир майор келгеш, чүве-ле айтырып турар мындыг. Та Данзын-оолдуң соора орустап алганы ол чүве, та даштыкы көрүжүвүс ындыг багай болганы ол чүве — бисти гауптвахтага (шериг черинде кеземче бажыңы) аппарып суп кагды.

— Дезертирлер (дезип, ырбаанар) аразында эккеп каап-тыр — деп. Данзын-оглувус тайылбырлады.

Аңаа бир хонганывыстың эртенинде алдын-сарала генерал кижи кирип келди. «Бо үүү улузул?» деп генерал дүүнгу-ле майордан айтырды. «Дезертирлер» деп, ол харыылады. Ынчап турда, «Документинер эккелнер» дээн, уштун бергивис. Бистиң саазыннарывысты номчааш, генерал-даа алгырып-кыскыырып-ла үндү. Бисти олурттуп каан майорнуң арнынга кызып, киживис бергедеп тур ийин оң.

Данзын-оолдуң амыраары хөлчок: «Ол боор, таптынын, чүге документ көрбейн, бисти бажыңнап каары ол».

Бисти ашкарып-чемгергеш, Тываның элчин черинге дужаап берген.

Ынчан орус дылды шоолуг билбес эки турачылар мындыг үүүлге таварышканын фронтучу сактып чугаалаан, ол дугайын Оюн Кодур-оол «Эки турачылар мурнуку шугумда» деп номунда бижээн.

Олар Москвадан чоруткаш, Ковровка келгеш, оон Тывага 1944 чылдың октябрь төнчүзүнде чанып келгеннер.

САЛЧАК Даржаевич Данзын-оолдуң дайын шөлүнге-даа, тайбын ажыл-ишке-даа эрестиниң дидиминиң дугайында ону таныыр эш-өөрүнүң чугаазындан чаңгыс эвес удаа дыннаан мен. Үстүнде бижээн фронтучу эжиниң сактыышкынында безин ооң дугайында хөйну чугаалап турары илден-дир.

— «Атакаже!» деп, команда дыннаныр-ла болза, Данзын-оол хамыктың бажынга баар кижи, дайзынның огу-даа дээптеринден ол кортпас, улам-на бурунгаарлап кириптер. «Дидимден ок коргар» деп улустуң чугаалажырында ужур-та бар — деп, чаңгыс чер-чурттуу эки турачы Алексей Адыгбай чугаалап орар. Шанынчалдыр дайзынга удур шаап халдаашкынга дидими-биле киришкеш, дөрттеш-даа катап тайыс балыгланган.

— Бо хайлыг узун буттарда болбазыкпе, көөрүмге-ле дайынчы эштеримниң мурнунда барган боор мен. Ынчангаш будум бирээзин дайзынның каргыштыг огунга алзыпкан-дыр мен — деп, Данзын-оол ойнай-сылдай чугаалаар кижи.

— Кижиниң экизи-даа, эрези-даа Данзын-оолдан кайын эртер. Чоржаң аът безин мунуптарга ылгын болу бээр-ле болгай — деп, ооң-биле чажыт 70 ажыг харлыг Хертек Деспи чоокта чаа чугаалап органын дыннаан мен.

Тыва эки турачы Салчак Даржаевич Данзын-оол немец эжелекчилерге удур амы-тынын артынга каггаш, маадырлыы-биле тулчуп турган, балыгланган Ада-чурттуң Улуг дайыны орденниң ийиги чергези-биле болгаш хөй санныг медальдар-биле ол шаңнаткан.

С. Д. Данзын-оол чанып келгеш, 1946 чылда Оюу Күжүгет-биле өг-бүле тудуп, чурттай берген. Бир чыл эрткенде ол уруг төрүттүнген, ону Семис-оол деп адап алганнар. Данзын-оолдар ынчан Кызыл-Даггга турган «Тиилелге» колхозтуң ажыл-агыйын хөгжүдер херекке боттарынын күш-ажылчы улуун киирип, мактадып турганнар.

ГВАРДЕЙЖИ анаа дайынчы бистиң аравыста ам чок, ооң кадайы 72 харлыг Оюу Чаш-ооловна бажыңы чок болганындан Кызыл хоорайда угбазының бажыңында он ажыг чыл чурттап орар. ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржактың хүлээп алыышкынынга баргаш, бажың-балгат, үнеркирер чери чок түреп чурттап чоруурун шыны-биле чугаалаан. Ону Президент билгеш, бажың садып бээр акшаны тускайлап бээр айтыышкынны В. И. Каң-оолга берген. Ындыг-даа болза, ооң түннели мынчага чедир чок. Фронтучунуң кадайы бажыны чок бергедеп орарындан ону дүрген шиитпирлеп бээрин В. И. Каң-оолдан дилеп турар.

Эки турачының оглу Семис-оол адазы дег ажылнычы, тывынгыр, эрестиг кижи болган, арат ажылагыйын хөгжүдер дээш ол ажылдап чоруур.

Тиилелгениң 50 чылында ачазынга тураскаалды бодунуң шүүдели-биле кылыр сорулганы ол салгаш, чуден кылырын ус-шеверлер, чурукчулар, скульпторлар-биле сүмележин көрген. Чаяш болгаш кедилиин алырга гранит эки деп түннелди үндүрген. Семис-оол чоруткаш, Саяногорскиден ачазының хөрек тураскаалын кылыр көксүмээр өннүг гранит дашты садып алгаш, сөөртүп эккелген. Ооң хемчээли биче эвес, кижиниң ийи хемчээли хире бар. Ону кылып бээрин скульптор Товарищтай Ондардан ол дилээрге чөпшээрешкен.

— Фронтучу ачазынга тураскаалды Семис-оол боду кылдырып турарын чүүлдүзүнүп деткиир мен. Ол ооңчуг эки эгелээшкин. Улустуң эрге-ажыы, хосталгазы, чаагай амыдыралы дээш маадырлыы-биле тулчуп чораан, чонунга эки чүүлдү кылган, төрээш, өстүрүп каан адазынга тураскаал кылбайн, кымга кылыр боор. Ынчангаш тураскаалды күзелдиим-биле кылып, дузалажып тур мен — деп, Тываның Чурукчулар эвилелиниң баштаар черинің даргазы Товарищтай Чадамбаевич чугаалап орар.

Салчак Данзын-оолга хөрек тураскаалын кылып турар. Ам ол тураскаалды чүүнүң кырынга тургузарыл (подстамент) деп айтырыг тургустунуп келген. Сүмележин көөрге, бедии үш метр хире гранит даш кырынга тургузуп кааргa көрүштүг, кедилиг, бижыг болуп турар. Ону барымдаалааш, эки турачының оглу ону садып алырын шиитпирлээн. Тураскаалды кылырынга өске-даа чарыгдалдар бар. Бо бүгүнү кылдыртыр хөренги ында арай четпейн турар. Ынчангаш эвээш-биче-даа болза акша дузазы чедирерин Тыва Республиканың Чазаандан, Бай-Тайга кожуун, Кызыл-Даг суму чагыргаларындан ол дилеп турар.

— Фронтучу инвалид ачамның адын мөнгежидерибиле тураскаал кылдыртын каар күзелдиг чораан мен. Ажылхеректи эгелей бээрге хөй чарыгдалдар үнер чүве-дир. Балдырым арай кошкак болганындан күш четпейн-дир мен. Чону чоорган, хөйү хөйлеп деп тыва улус чугаалаар. Менээ деткимче, дуза көргүзер буянныглар тыпты бээринге илгээр мен — деп, Семис-оол Данзын-оол чугаалап турар.

Таап-оол ХЕРТЕК.

ЧАА ШИИ

«ИЗИГ ҮСТҮГ ХАНЫ ТАМЫ»

Дзёрури япон театрның «алдын чүс чылы» (17-18 векте) аңаа ёзулуг алдар эккелген шии чогаалчызы Тикамацу Мондзаэмоннун ады-биле тудуш холбаалыг. Тикамацу 100 ажыг шиилерни бижээн, япон болгаш делегей литературазының төөгүзүнче амыдырал дугайында шиилериң мастери боол кирген. Ол шиилер колдуунда-ла нарын оолуушкуннар-биле байлак, дүшкүүрлүг, аар-берге байдал-биле долган база хоорай чурттакчыларының аажы-чаңын, ужурларын, иштики сагыш-сеткилин, өг-бүленин муртталгазын болгаш амыдыралдың өске-даа янзы-бүрү талаларын чиге, тода көргүскен шиилер болур.

Оларның бирээзи — «Изиг үстүг ханы тамы» — бо чылын тыва театрның эки тургустунган шиилериниң санында.

300 хире чыл бурунгаар бижиттинген боорда, өске культураның амдыралының дугайында шиини Тываның хөгжүм-шии театрының кол режиссеру Алексей Ооржак амгы тыва амыдыралдың шиитпирлээри берге айтырыгларына чоок дээрзин эскерип, чедимчелиг белеткеп көргүскенин демдеглээри чугула. (Шиини тыва дылче М. С. Хомушку очулдурган). Тикамацунуң бо боолгаш өске-даа шиилериниң кол угланыышкыны — өөредиг-сургаал база мөзү-шынар арыглаашкыны. Кол өзээ — Будданың болгаш Конфуцийниң өөредиглериниң этика деңнелинде каттыжып турар беш үүлү болур (кижиге төрүттүгениннеңне бердинген үүлдер): 1. Кижилерге ынак болуру, ачы-буян чедирери база кээргээчел чорук; 2. Хүлээлге болгаш чөптүг чорук; 3. Эки мөзү-шынар, ужур-чурум сагыыры, бодундан бедик эргелиг база улуг назылыг улуска ханы хүндүткел; 4. Угаан-медерел (мерген угаан); 5. Арыг сеткилдиг, шынчы болуру. Ооң-биле холбашкан улус аразында харылзаа база тускай дүрүмнерлиг (адаже — ажы-төл дээрги — чалча, өг эзэи — өг ишти, ажызы — дүнмазы). Бо беш үүл кандыг-даа чонуң культуразының тавва болур дээрзи чигзиниг чок.

Режиссер А. Ооржактың сорулгазы — бистиң тыва амыдыралдың иштики мөзү-шынар талазы-биле кошкап турар үүлдерин Тикамацунуң бо чогаалының дузазы-биле чонга көргүзери. Ук шииниң кол өзээ — чогаалдың кол маадыры аныяк оол Ёхэйниң өг-бүлеге болгаш ниитилегге мөзү-шынарның дүрүмнерин үрээнинде. Ёхэй үстүнде бижээн беш дүрүмну сагыыйын, аваазы болгаш соңгу адазының мурнунга хүлээлгезин күүсетпейн, харындаа харылзааны каржызыбиле үреп, чурталганы оюнчук бодап, чиик амыдыралче сундуулап чоруур. Ёхэйниң ада-иези-даа, кожазы садыгжының кадайы О-Кити-даа ону шын орукче угландырарын бодап, чагыпсургап, бүгү күжүн үндүрүп чоруурлар.

«Биче сеткилдиг бол, бодун оруунну чудурук чайып, хостаарын кыспа.

Сээн ыят чок аажы-чаңын өг-бүленин адын бужартадып тур.

Ам-даа орай эвес, угаан кирип, орталан,

Үен-даян эш-өөрүң каг, ажылдап көр.

Садыг-саарылгадан чорут, ада-иеңге дузалаш, ол дээрге өске улуска херек эвес — сен бодун аас-кежик тывар сен, меңээ бүзүре». — деп О-Кити чагып турар.

Бодунуң күзелдерин хандырып аар дээш, Ёхэй кижи кылып болбас үүлдерни үүлгедириндан-даа чалданмас апаар: мегелеп, ажыл кылбайн, акша негеп, арагалап, самыын-садыр, улусче шорлуп, кыжаныр, а шииниң төнчүзүнде, акшазын алыр дээш, кээргенчиг ийи бичии ажы-төлдүг О-Китиниң амызынга чедер. Ол үүлгеткен бачыды Ёхэйни ялалаашкыннын изиг үстүг тамызыче чууй идиптер. Ол бодалдың тода эвес көргүстүнгени шииниң төнчүзүн арай-ла кошкадып турары хомуданчыг.

Шиинде көргүскен амыдыралда бистиң билиривис амыдыралдың бүгү-ле талалары илереп көстүр: чамдык улустуң кижизиг эвес чоруктары, ёзулуг бедик сеткил, эвилеп-эллек ажы-чаң, кижилер арызында хүлээлге-харыысалга (ылаңгыя ада-иениң төлүнге ынакшылы). Будда буганга бүзүрел дээш, оондаа өске.

Мындыг утка-шынарлыг трагедия-биле режиссер А. Ооржак тыва чоннун (ылаңгыя аныяктарның) бөгүнгү мөзү-шынар байдалын чиге көргүзүп, аныяктарның сеткил-сагыжын оттурарын кызыткан. Ындыг сорулга-биле режиссер дидим болгаш эн-не чедимчелиг арганы аажыглаан: үениң болгаш культураның кызыгаарларын чылзыры база каттыштырары. Биргээр чугаалаарга, 18-ки вектиң япон национал амыдыралдың онзагай үүлдерин (идик-хеп, ужур-чугаа культуразын) тыва амгы үениң байдалы-биле холбап турар (үелерни чоокшулаштырып турар). Шииниң тыва тургузуунда режиссер япон чоннуң аажы-чаңы, идик-хеви-биле чергелештир, аныяктарның бо үеде аажы-чаңын, идик-хевин, бодун ап чоруур аянын киирип, япон чугаа культуразын безин тыва аныяктарның дылынче чоокшулаткан. Ол өскертилгелер амгы тыва медерелге бергедээшкин чокка чедеринге улуг дузалыг. Режиссернуң мындыг тускай онзагай аяны, чаартыкчы аргалары тыва театрга чаа арынны ажыдып турар дизе хөөредиг болбас. Ынчангаш япон чогаалчының шиизин тыва режиссер чаа талазындан көргүзерин кызытпышаан, уран-чечен аргалар дузазы-биле чонну бөгүнгү берге айтырыглар дугайында бодандыыптар аргазын дилеп, чаа көрүштү, сеткил-сагыш аарыышкынын, кээргээчел чорукту оттурарын кызып, сүмелеп турар.

Шиини тургусканында мындыг хевирлиг онзагай удурланышкак арганы ажыглаанны көрүкчүге эскертинер: кааскалга, чырык, идик-хеп база амыдыралдың агымы өңгүр-чараш, үргүлчү-ле байырлалдар болуп турар (бурганга чүдүлге, оолдар хүнү), ынчалза-даа ол-ла үеде аажок аар, сөөртүнчек аялга шиинде колдап турар. Ол хөгжүм кааскалгазы бирле хай-халап, аар-берге коргунчуг болуушкун диргелип кел чыдарын эндевээн дег, көрүкчүнүң кичээнгейин сула салбайн, көрүлденің дургузунда бир-ле маназашкынга тулуп алган турар.

Шииниң чурукчузу Тыва Республиканың алдарлыг чурукчузу Валерий Шульга шииниң ханы утказынга дүүшкен кааскалганы бедик деңнелге белеткээн. А хөгжүм кааскалгазы — база Алексей Ооржактың. Бо ийи чогаадыкчыларның кады ажылдажылгазының онзагайын демдеглевес арга чок. Оларның бот-боттарын кончуг эки билчип, чаңгыс сорулганы чедип аар дээш киирген күжү мындыг эки үре-түннелге чедирген.

Режиссер бөлүк артистерни кончуг таарымчалыг шилээш, шииде киириштиргени, аңгы-аңгы назылыг артистер шииниң чорудулгазынга улуг салдарлыг болуп турар.

Ёхэйниң ада-иезиниң рольдарын РФ-тиң алдарлыг артизи Хертек Ширинн-оол база Зоя Байыр-оол олар оглу дээш сагыш човаан, аарып, хинчектенип чоруур ада-иениң буянын чиге көргүзүп, чедимчелиг болгаш бедик деңнелге овур-хевирлерин тургусканнар. Ылаңгыя артист Хертек Ширинн-оолдуң салым-чаяанының онзагай, көрүкчүлерниң чаңчыкпааны чаа талазы бо рольда көстүп келген. Бедик кижизидилгелиг, биче сеткилдиг, «хүлээлге» деп сөстүң ээзи О-Китиниң ролюн Тыва Республиканың алдарлыг артизи Надежда Наксыл чараш болгаш кончуг дээштиг күүсеткен. Эңне аныяк артист, кол рольду ойнаан Станислав Ирилди онзалап демдеглээр апаар. Артист Ёхэйниң овур-хевиринче кирип, «хүлээлге» болгаш «бодаар сеткил-ге» чок кижини база оон кылып болур үүлгедиглерин эки көргүскен. Станислав хөй күжүн үндүрүп, чамдык четпестер бар-даа болза, ниитизи-биле сорук киришкинниг ойнаан. Ол ажылдаар болгаш чогаадыкчы өзүлдеже улуг күзел-чүткүлдүүн көргүскен база эвээш эвес аргалары бар дээрзи илереттинген. Оон бадыткалы — шииден шиинде артистиң оюнунуң чоорту күштелин бар чыдары. Оон-даа өске ук шиинде киржип турар овур-хевирлерже ханы кирип, онзагай солун кылдыр ойнап көргүскен артистерни адаалы: Люндуп Солун-оол, РФ-тиң алдарлыг артизи (Ак дилги, караң көрүр кижи); Чадамба Монгуш, ТР-ниң алдарлыг артизи (Кохэй, чиижең хоочу); Эзир-оол Монгуш (самурай); Анай-Хаак Ховалыг (Ёхэйниң дуңмазы). О-Китиниң 9 биле 6 харлыг уругларының ролюнда Наксыл Чинчи биле Куулар Аржаананың чаптанчыг оюнун көрүкчүлер сонуургаан.

Ниитизи-биле «Изиг үстүг ханы тамы» деп шииниң тыва тургузуу делгем, өңгүр-чараш шынарлыг, ханы утказылг трагедия болганы өөрүнчүг. Ук шиини 1994-95 чылдарда Тываның культура амыдыралының база бир онзагай болуушкуну деп санап болур.

Людмила МИЖИТ.

ЧИКТИГ ШКОЛА

Бис иелээ 30 ажыг чылдарда школага башкылап каапкан, арга-дуржулгалыг хоочун башкылар бис. Амгы үеде пенсияда болзуусса-даа, школаларда болуп турар шын эвес үүүлдерни номчуп, дыннаш, сагыш-сеткиливис хөлзевес аргавыс чок. Уругнуң школадан кандыг кижизидилге алыры башкы кижиден кончуг хамааржыр. Бистиң аравыста уруг-дарыгның ижер-чиир ужурлуг ажынчемин, кедер идик-хевин оорлап ап, өскээр саарып турар школа директорлары, башкылар барынга кижи караа чалданыр-дыр.

Бо чагааны бижий берген чылдагаанывыс мындыг чүве. Март 4-те үнген «Шын» солуннуң бирги арнынга «Уруглар фондузундан белек» деп информацияда Тываның Уруглар фондузунуң даргазы Сара Монгушовна Ооржак бодунуң ажылдакчылары-биле Дерзиг-Аксының дузалал школазынга чорааш, уругларның амыдыралы-биле таныжып, белек-селек бергенин бижээн. Чону дээш, уругларның келир үезин дээш уйгу-чыдын чок ажылдап чоруур С. М. Ооржак, К. Ч. Сагды, А. О. Товуу ышкаш чаныш-сыныш чок хереженнерге канчап өөрүп четтирбес, оларның үүле-хереэ бүдүнгүр болзун деп йөрээл тутпас боор. Ынчалза-даа мындыг буянныгларның улус чонунга ыны ам билдингир ышкажыл.

Бо школа черле чиктиг школа дээрзин шаандан тура-ла билир мен. Аңаа агаар-бойдузу эки, аъш-чеми хөй турар үеде суг болза, дарганар, дөргүл-төрелдери чыглыр, каяа-даа ажылдап чадап каан кижини-ле директорладып каар турган чүве-ле болгай. А кажан күрүнениң хөренгизин дөңгелтир куттунуп апканда, өске школаже «депшип» чорул баар. К. Д. Борбактын бо школага канчаар директорлар келгенин база билир мен. Эрткен чылын Дерзиг-Аксының дузалал школазынга дуза болзун дээш марафонну республика чергелиг эрттирген. Ооң девии-биле школага садыг ажыдып, уругларның күш-ажыл кичээлдеринге кылган эт-херекселдериндан эгелээш ол садыгга садып турган. Бо чылдың февраль айда башкыларның дилээн ёзугаар Өөредилге ямызының сайыдының оралакчызы А. И. Очур баштаан комиссия хынап чеде бээрге, бараан-даа, акша-хөренги-даа, садыгның эргелекчизи-даа чок болган. Уруглар дээш, чону дээш соңгаартан диленип турган эвээш-биче бараан эккел алырга, иинчаңгыс мындыг чүгле алыр-чиирин бодаар кижилер оон-моон чирип чип олурарга хомуданчыг болур чүве-дир ийин.

Тыва улустуң «Үгундан ужа чиир, дозундем төш чиир» деп үлегер домаа бар. Та ону үндезилээш ынчанганы ол чүве, К. Д. Борбакты директор ажылындан үндүрүптерге, кожуунуң өөредилге килдизи кожуун төвүнде Пионерлер бажыңына ажылдадып алган. Мораль талазы-биле туруш чок мындыг башкыларга база катап уруглар кижизидилгезин канчап бүзүрел, чөпшээрээрил? Каа-Хем кожуунуң өөредилге килдизиниң эргелекчизи Садаевтиң ажылды канчаар, кандыг арга-биле удуртып турарының отчедун дыңназа дээн эш-өөрнүң саналын деткиир кижи-дир мен.

Бо айда Чербиниң дузалал школазы марафон эрттирер деп турарын солуннардан номчудувус. Оларга бистиң бо школада дег бүжар чүүлдер болбас боор дээрзинге бүзүрээр өнс. Ийи-чаңгыс алыксак-чиксек кижилерден шынчы, ажылхерээн чон мурнунга көзүлдүр-ле кылып чоруур буянныглар хөй, ындыг болурдаа ужурлуг.

Бирээвис Дерзиг-Аксы школазынга хөй чылдарда ажылдааш, оон пенсияже үнген, а өскевис Каа-Хем кожуунуң школаларынга, совхозтарынга, партия-совет ажылдарынга хөй чылдарда ажылдаан өнс. Ынчангаш бо сан-фактыларны эки билгенивис-биле, чонуң ажы-төлүн ийи-чаңгыс кижилер мегелевези-биле, мындыг чиктиг школалар турбазы-биле мону бижидивис.

Елена МОНГУШ.
Галина МОНГУШ.

● *Профтехучилищелер көрүлдези*

ЧЫЛДАГААННАП ТУРГАН-ДАА БОЛЗА...

Республиканың профессионал-техниктиг училище черлериниң Тиилелгениң 50 чылынга тураскаатган уран чүүл көрүлдези болуп эрткен. Ооң эрткениниң болгаш белеткелиниң дугаинда бодалымны үлежикседим. Кызылдың № 1 училищезиниң бот-тывынгыр коллективи эрткен чылын бирги черни алгаш, Кара даллай кыдыынга бир ай дыштангаш келген болза, бо чылын оларның белеткели кошкак болганын айтыр апаар. Ынчалза-даа мооң мурнунда чылдарда сургуулдар-оиле башкылар кады киржип турган болза, бо удаада чүле сургуулдар уран талантызын залга олурган көрүкчүлер «Эр-хейлер!» деп уткуп ап турган. Маңаа директорнуң өөредилге-кижизидилге талазы-биле оралакчызы Хүлер-оол Монгушевичиниң үлүг-хуулуа айтыр апаар. Эрткен чылын Балгазынның училищези ийиги черни турштуу-биле алган болза, бо чылын чер албайн барганы хомуданчыг болду. Училищениң автобузу үрели бергени-биле, уруглар ийи соок машина хөлеп-лелеп алгаш келгенин жюри өөренип көөр турганы-да чадавас. Ол училищеде бөлүк-даа танцы башкызы-даа ук ынчалза-даа директорнуң өөредилге-кижизидилге талазы-биле оралакчызы О. Н. Баркозаның уругларының уран- талантызын көрүзери-биле кылып — чоруткан ажылының түннелинде уруглар бо конкурска киржир эргени алганы ол. Эңне ырак профтехучилище Чаданада. Бо училище көрүлденің негелдезинге дүүштүр барымдаалыг кинолентаны база «Тиилелгениң 50 чыл ою» деп делгелгени белеткеп алгаш келгенин демдеглеп, ол көрүлдени бир өске аян киргенин айтыр апаар. Уруглар чаңгыс бичии автобуска башкызы М. С. Борбаандыбиле сыңмарлажып келзе-даа, тура-соруктуун, көрүзүп, ийиги шаңналдыг чернии ап, телевизор-биле шаңнатканнар. Кызылда № 11 училищениң сургуулдары, башкылары Т. В. Ооржак база А. В. Ижи олар-биле багай эвес программаны көргүскенин жюри демдеглээн. Ылаңгыя уруглардың номер бүрүзүнде аңгы-аңгы костюмнерлиг үнүп турганы көрүштүг, өске училищелерден ылгалдыг болуп турган. Училищениң даараныр салбырында 60 ажыг сургуулдар бар-да болза, оларның бо көрүлдеге киришпээнин удуртукчу Н. П. Клюкинден айтырар апаар. Бо өөредилге черинде танцы башкылары сентяорьдан февраль 25-ке чедир чүгле 200-ле рубль алганын танцы башкызы Т. В. Ооржак бир чапсарда меңээ чугаалаан чүве. Уран чүүл дээрге аныяк-өскенге улуг ыдыглиг дээрзин директорлар билген турары черле чугула болгу дег. Уруглардың эстетиктиг кижизидилгези башкылардан улуг хамаарылгалыг болуру чугаажок. Ынчалза-даа чамдык өөредилге черлериниң удуртукчулары бо харыысалганы уттун турары хомуданчыг.

Республика чергелиг көрүлдени чедир үнелевейн турарывыс кончуг багай. Белеткел багай болурда, училищениң адынга-даа, ында ажылдап турар башкыларның, мастерлериниң-даа ажыл-ижинде, ат-алдарынгада багай дээрзин медерел билир болза эки. Бир эвес коллективтерде башкы бүрүзү мөөннежин, боттарының чогаадыкты, сагыныр, тывынгыр чоруун чаңгыс черге кадып ажылдаан болза, көрүлдеге Тиилелге байырлалының арны чайгаар көстүп келир ийин. Чижээлээрге, Ада-чурттуң улуг дайынының киржикчилерия, афган данынның киржикчилерли, чаңгыс чер-чурттуларын алгал-өөрээп, сценже чүге үндүрүп болбас деп. Ылаңгыя хоорайның училищелериниң аразындан бирге училище онза чүүлдү көргүскеш баар боор дээн сеткилим бүтпээнинге хомудаар-дыр мен.

Республиканың профтехучилищелериниң аразында болуп эткен көрүлде бодунуң темазынга дүүшпейн барган-даа болза, училище бүрүзү шыдаар шаа-биле белеткенгенин айтыр апаар. 1-3 дугаар черлерни алган ПТУ-6, ПТУ-1, ПТУ-4 телевизорлар-биле шаңнаткан. Эки болган номерлерни өртектиг белектер-биле демдеглээн. Бо улуг көрүлденің организастан эрттирериниң профессионал-техниктиг өөредилге черлериниң Департаментизиниң даргазы Н. Э. Ооржак, ооң оралакчызы Н. В. Шмелева улуг дузаны көргүскен. А № 4 училищениң бешылдар коллективи (директору В. М. Кудрявцев) улуг эклын көрүлде киржикчилериниң шимен берген.

Валентина БАЗАН.
Профессионал-техниктиг өөредилге черлериниң [illegible] чүүл талазы-биле улуг методисти.

«ЧҮГЛЕ ТИИЛЭЭР»

Кур-Чер школазының интернадының уруглары солун кежээни эрттирген. Ук кежээнин программазын солун тургускан. Аңаа уруглар эстафета, часпайн кагары, тыва өгүүн кезектери, чыдыгчының эт-херекселдери ыры-шулуктер, картошка картаары, самбырага караан шарып алгаш чурук чуруусов өөрүг саазыннар-биле айыткан үеде чогаадыкчы ажыл, клеткаларга өг база эзернин чамдык кезектерин үжүктер-биле долдурары, тывызыктар хендир тыртарынга маргышкан.

Шугум чыскаалыга кежээни эрттиреринин чурумун, кол сорулгаларны башкы таныштырын, делегейнин аваларын байырлады Март 8 биле уругларга байыр чедирген. Интернатта чурттан турар уруглар ийи болукке үзүлген. Аңаа киржикчилерниң назы-харын, класын деңнээн.

— Башкы, тевек теверин немеп алыылынарам — деп, алдыы классчы Оксана Коңгар дилээн.

— Чоп кирбес боор, экидир. Ынчаарга тевек теверинден эгелээлиптер.

Ол үеде оолдар судья столун ээлепкен. Кежээде көрдүнген маргылдаалар эгелээн. Каткы-хөг, адын часкаашкыннары, ыры, шулуктер холужуп, кежээнин киржикчилерин-даа улам сорук киирген.

Кежээге маргышкан ийи бөлүк ачыр-дачыр тутчуп, тиилелге дээш бүгү-ле аргаларны ажыглаан. Түннелиплле бир дугаар команда (капитаны Чойгана Ховалыг) тиилелгени чедип алган. Сан 67:72.

Экини эки дээр. Кандыг-бир солун ажылдарны өөреникчилер боттары чогаадып тып ап турары өөрүнчүг. Оларны бот-башкарын өөренирге интернаттың башкылары дузалап, арга-сумезиби-биле эртип турар ажылдарның, мөөрейлериниң шынарын экижидип, улам байыдып турар.

Тыва эт-херекселдерни, чаагай чанчылдарны, черле бүгү-ле херек тыва чанчылдар талазы-биле ажылдарны, эң ылаңгыя тыва дыл, чечен чогаал кичээлдеринге доктаамал ажыглап, сайзыладып, бичии чаштарның иштики делегейин байыдары кызыгыг. Өгүүн хереклерни, эзернин кезектерин өөреникчилер кошкак билирин көргүскен. Оода-ла ыпаа, хапа хараача, мегеже, ылдырге өөре, дээвир, адаккы хаяаны, эзернин—торепте, лесне, хендүрге-чудурга, колун-чиирим, шавылыыр, хөвүнтек, баскыыштар, дерги дээн чергелиг сөстерни билиндирип өөреткери чугула.

Кежээнин тиилекчилерин шаанан - мактаан.

Эрезен ТЕЖИТ.

ЫДЫК ЫРЫ ДЕП ЧҮЛ ОЛ?

Ыдык ыры дээрге мээң бодалым-биле алырга, кижиниң сагыш-сеткилиниң чалгыны, чоргааралы, магадылалы, ону күүседип, ырлай бээрге кижиниң күштүү дендеп, хей-аъды көдүрүп, сүлдези бедий бээр болгаш харын-даа хуулгаазын күш немежи бээр деп билир мен.

Телевизордан көрүп олурарга делегей чергелиг ийикпе, азы олимпий оюннарының тиилекчилеринге шаңналдарны тыпсып турда, ол тиилекчи болган күш-культуржуның чуртунуң ыдык ырызын салыптарга чоргаараш, магадааш, кудараш, хей-аъды көдүрүлгеш, өөрээнинден карактарының чажы дамдылар дег бадып турарын эскерер бис. Бо тиилекчи (чемпион) болган күш-культуржуга шаңналды ыдык ыр чокка тывыскан болза мен бодаарымга карааның чажы белен-не төгүлбес. Ынчангаш ыр кижиниң мээ-медерелинге кайы хире салдарлыы бо чаңгыс чижектен безин илдең-дир.

Ам бистиң Тыва Республикавыстың Ыдык ырызының дугайында бижиксеп ор мен. Ылаңгыя 128 мөгени шөлче марш-биле үдеттиргеш, стадионну долгандыр чыскаал-биле үндүрүптерге, ол мөгелериң түрлүг чоргаарын, дурт-сыныңың чаражын кижи кайгап ханмас, аялганың аайы-биле адыжын часкай бергениңни эскербес сен. Кажан мөгелерни чыскаапкаш, маргылдааның тугун көдүрүп турда, Ыдык ырывыс «Тоорукту долгай таңды»-даа чаңгыланып үнер, бүгү туруп келген чон хей-аъды көдүрлүп, адыш часкаар хамаанчок, анаа-ла ол ырының аайы-биле кударап, уярап, сагыш-сеткили саймаарап, халбыраарып каар. Чүге дизе, бо чоннуң ырызы эң чараш ырыларның бирээзи, кижиниң сагыш-сеткилинге дээштии, ооң кударанчыы кижиниң сузун безин куюмнаптар, ынчангаш бо ырының ниити хөөнү тайга-таңдызындан диленип, сагыш-сеткил илереткен кударалдың ырызыдыр.

Бо ыры чеже-даа чараш болза ыдык ырының хөөн байдалынга таарышпас, темпизин дүргедедип, чеже-даа ырлажып, хөгжүмге ойнаарывыска-даа, оон үүдаа үнмес, ырының кол-ла аялгазы азы дазылы (лирика) кударалдың аялгазы болуп турар. Чамдык эш-өөрүнү бодап турары ышкаш, моон чараш ыдык ыры тывылбас дээн хөөннеринге мен шуут удур мен. «Тоорукту долгай таңдым» деп ырыны ыдык ыры кылдыр деткип, ону мактап, радио, телевиденнеге. солун, сеткүүлге бижип турган. Ыдык ыры чогаадырынга киржип турган комиссия кежигүннерин, Ыдык ырыны бадылаан Дээди Хуралдың депутаттарын борта буруудатпайн тур мен. Мооң мурнунда олар боттарының күрүнезиниң ыдык ырызын ырлажып чораан эвес, ындыг ыры-даа турган эвес. Ындыг-даа болза бо кончуг харыысалгалыг ажылга киржип турган композиторларның, музыкантыларның ниити билииниң кудузун, ыдык ырының овур-хевири-биле чаңгыс кижиниң сагыш-сеткилин илереткен кударал ырызын ылгап шыдаваанынга бодум хуумда кайгаар кижи-дир мен.

Тыва чон та канчап барган улус бис, бир кижи эки харын чамдыкта адаарганчыг-даа. Ыдык ырыны чогаадып турган үеде мындыг таварылгалар турбаандаа болза конкурска кирген 40 ажыг ырдан комиссия кежигүнү үш композиторнуң ыдык ырызының төлевилелин эки дээш шилип алганы база кайгамчык. Ажыы-биле чугаалаарга ыры шилилгезин кылбааны илдең. Кандыг-даа болза бо үш ырының бирээзи чүге ыдык ыры болу бербээнил деп айтырыг чайгаар тургустунуп кээр, чүү болганыл? Комиссия кежигүнү үш хүндүлүг композитор чүве кылып кааргa азы ыры, шүлүк-даа бижип кааргa, депутаттап, даргалай бээрге, оюн-тоглаа байырлалдарга шүглүп, аъды-хөлү-даа эртип кээрге, ол кижилерге адааргаар, бактаар, ооржактар, монгуштар, хемчиктер, сояннар дишкен удур-дедир хержип, ыймакташкан ыттар ышкаш, эки-даа чүвени бак кылдыр. бак-даа чүвени эки кылдыр маргыжып каптар таварылгалар ховар эвес. Бистиң-биле кады чурттап турар кандыг-даа нәционалдыг кижилерни көрүп чоруурга, удур-дедир боттарын дыка деткижер, хүндүлежир боор чүве-дир, зиторувустуң аразында, мурнун былаажып тудушканындан чүү-даа үнмейн барганын бис билир бис. Ажыы-биле чугаалаарга мөзү-шынарывыс, культуравыс дыка-ла кулуаан чон-дур бис ийин. Бодувустуң кижизидикчи культуравысты узуткааш, орус чоннуң культуразын чедир өөренип чадап каанывыстың бир чылдагааны бо деп бодаар мен. Борта мээң бижиксеп олурар чүүлүмнү чүну-даа көрбейин, чедир бодавайн чыда түңнел үндүрбезин дилээр кижи-дир мен.

Тыва чон Төп Азияның хоочун чурттакчылары болуп, үе-дүптен бедик культуралыг, бижик-билиглиг чораанын бистиң эртемденнеривис төөгү материалдарынга даянып алгаш, бадыткааннар болгай. Мен борта чугаалаксап каар чүвем, тыва кижи өске чоннарга бодааргa, бодунуң ыдык ырызы-биле төрүттүнүп келген дизимзе черле частырыг чок деп бодаар мен. Ол дээрге тыва кижиге бойдустан чаяап кааны хөөмей-сыгыдывыс-тыр. Хөөмей-сыгытты сала бээрге кандыг-даа кижиниң сагыш-сеткили, сүзүү, хей-аъды чайгаар-ла көдүрлүп, Тыва чуртувустуң каас-чараш бойдузу, ооң делгем ховулары, шынаалары дораанна каракка көстүп, кулакка дыңналып келир. Бодап-даа көрүнер даан, бүгү делегейниң чуруттарының ыдык ырларын аная үн-биле ырлажып, хөгжүм-биле ойнап турар болза, а бистиң ыдык ырывыс чүгле чаңгыс хөөмей-сыгыт, тываларның тускай боостаа ырызы болур болза кайы хире адааргаанчыг-дыр, чонум. Ынчан делегейниң бүгү чону сыгытхөөмей дыңназа-ла чүгле тывалар деп билир апаар. Ол ышкаш делегейниң дыка хөй чурттары бистиң уран-талантылыг хөөмейжилеривистиң ачызында тыва хөөмей-сыгытты дыңнааш, канчаар-даа аргажок сонуургааннар. Олар хөөмей-сыгытты аңгы-аңгы пластинкаларда үндүрүп алган, боттарының киноларында болгаш концерттеринде ажыглап, а чамдыктары шуут сыгыртып-хөөмейлеп өөренип турарлар. Бир эвес олар, шынап-ла, сыгыртып-хөөмейлеп өөренип алыр чүве болза, хөөмейлеп-ле чоруурлар ыйнаан. Канчаарга-даа тываларның ыдык ырызын ырлап чораан улусту мактаар боордан башка чүү дээр боор. Шынап-ла, хөөмей-сыгыдывысты ыдык ыры кылып аар деп бодаар болзувусса, борта чогаалчыларны ырының аялгазынче халдавайн, оода сес ажык үжүктүг ыдык ырга тааржыр кожамык чок шүлүктен бижип көрүнер деп дилеп олурар кижи-дир мен (3-4 куплеттен эрттирип болбас).

Бир эвес чон мээң бо саналымны деткиир болза сыгыт-хөөмейни сөс-биле холып турган, езулуг тыва чоннуң кезээ-мөңгеде ыдык ырызын кылып ап болур деп бодаар мен. Ынчангаш бо ыдык ырны кылыр деп бодаар болзувусса, комиссияның составын таптыг бодамчалыг шилиир, дуу эртемден кончуг, бо эртемден кончуг деп турбайн, езулуг тыва чоннуң, тыва күрүнезиниң келир үези дээш сагыш салыр, бодунуң бүгү билиин, эртемин ыыдаар шаа-биле олче угландырган кижилерни орта киирзе эки деп саналдыг мен.

Эргим чонум, боттарыңарның санал-оналыңарны бижириңерни диледим.

Кара-Кат ООРЖАК.
ТР-ниң Дээди Хуралының депутаты, композитор.

Депутаттың бодалы

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң эргим ачавыс **Саян Ожиганович ПЕЛЬЧИР-ООЛ** бо айның 25-те 60 харлаар. Ол хөй чылдарның иштинде партия, комсомол, Советтер ажылынга ажылдап келген. Амгы үеде Каа-Хем кожуунуң Бүрен-Хемде суур чагыргазында күш-ажылын уламчылап турар. Ачавыс хөй чылдарда биске, ажы-төлүнге үлегер бооп, чонуның хүндүткелин чедип алган.

Ачаныстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр изиг байыр чедирбишаан, каң дег кадыкшылды, аас-кежикти, узун назын назылаарын, ам-даа чедишкиннерлиг ажылдаарын күзедивис.

Ургларының авазы, оглу Слава, урглары Саяна, Санда, Марьяна, кени Саяна, күдээлери Мөңгүн-оол, Радик, Айдыс, ургларының урглары.

Бистиң ынак угбавыс **Сенденмаа Монгушовна БЕГЗИ** даарта 50 харлаар. Кызылдың садыг-кооператив училищезин дооскаш, Арыг-Үзүүнүң ажылчын кооперациязында ажылдаан соонда, амгы үеде Чаа-Хөл кожуунунуң хереглекчилер ниитилелиниң Ак-Туругда аъш-чем магазининиң эргелекчизи бооп ажылдап турар.

Садыг шугумунга 30 чыл иштинде ак сеткилдиг ажылдаан, «Совет садыгның тергиини» хөрек демдээнин эдилекчизи. Аныяк садыгжыларга арга-дуржулгазын дамчыдып, оларның дагдыныкчызы бооп чоруурунга өөрүп турар бис. Ол беш оол, ийи кысты бут кырынга тургузуп кижизиткен. Угбавыс дески эвес амыдыралдың эки-багын көрүп эрткен-даа. Ооң Кызылдың уран чүүл школазында өөренип турар оглу Артур Бегзи бо хүннерде Санкт-Петербург хоорайда ук өөредилге черлериндеи шилиттинген салым-чаяанныг өөреникчилериң көрүлде концертинде ойнап чоруп турар.

Чүү-даа чүвеге тура-соруктуг, могап-шылаарын билбес, амыдырал-чурттталгага кызымак угбавыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр байыр чедирип, бүгү-лё эки чүүлдерни күзеп, мөгейдивис.

Кызылда өөренип, ажылдап турар дуңмалары Артаалардан.

Өөм эзи **Роза Кувановна ШИРИЖИК** дүүн бодунуң төрүттүнген хүнүн демдегледи.

Ол, ажыл-ижинге, өг-бүлезиниң амыдыралынга чүгле эки талазын көргүзүп, бистиң чөлеңсииживис бооп келген кижи. Уруг-дарыын өстүрүп, кижизидип алыр дээш сагыш човаңгыр, эвилең-ээлдек бооп келген.

Ынак ававыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр ооң ажыл-ижинге чедиишкиннерни, амыдырал-чурттталгазынга кадыкшылды, аас-кежикти күзедивис.

Өөнүң ээзи Шавар-оол, оглу Толя, уруу Серенада.

Бистиң эргим ынак уруувус **Аннела Александровна МОНГУШ** март 28-те 30 харлаар. Чадаананың № 1 школазын, Кызылдың башкы институдун дооскаш, төрээн школазынга ээп кээп, орус дыл болгаш литература башкызы бооп ажылдап чоруур. Шилип алган мергежилинге бердинген, бичии чаштарны өөредип, кижизидер дээш күжүн, билиин харам чокка бараалгадып чоруур кижи. Ада-иезинге, эш-өөрүнге, ажылдап турар коллективинге хүндүткелдиг, чазык, чараш, чаптанчыг чаңныг.

Уруувустуң төрүттүнген хүнүн таварыштыр каң дег кадыкшылды, өг-бүлезинге аас-кежикти, ажыл-ижинге чедиишкиннерни күзевишаан, дараазында одуругларны бараалгаттывыс:

Оожум-топтуг ортун кызым, Аннелам,
Төрүттүнген хүнүң-биле
Аваң, ачаң, дуңмаларың, угбаларың
Өөрүлкүнүң байырын сээ, чедирээли!
Ак-көк дээрни, аас-кежиин, кадыкшылды,
Арыг-шынчы ынакшылды сээ күзээл!
Кезээ шагда хөглүг-омак, чазык-чараш
Хүлүмзуруг арныңдан үр ыравазын.
Оглуң, кызың, эдиришкен эжиниң-даа
Эргим ынак авазы бооп чуртта, кызым!

Авазы, ачазы, Ирина, Александр Сендажилер, дуңмазы Эдик, угбазы Альбина, кени Саяна, өскелер-даа.

ХӨӨМЕЙ, СЫГЫТ ЧАҢГЫЛАНЫР

Бурунгу тыва чонувустуң национал чоргааралы хөөмей, сыгыт амгы үеде бүдүн делегейниң сонуургалын чаалап ап турарын чон эки билир.

Республика чергелиг бирги көрүлделерни 1980 чылдан эгелеп Культура яамызы, Улусчу чогаадылга төвү организастап турарын билир бис. Бо хүннерге чедир «Хөөмей» деп адап эрттирип турарывыс көрүлделеривис халас барбаан деп болур. Хөй удаа көрүлделерни эрттиргенивистиң түңнелинде дыка хөй бот-тывынгыр хөөмейжилеривис Англия, Франция, Америка, Голландия болгаш өске-даа чурттарга барып, делегей чергелиг фестивальдарга киржип, даштыкы көрүкчүлерни магададып турар болгай.

Он ажыг чылдарның дургузунда тыва чоннуң хөөмей, сыгыдын катап бут кырынга тургузуп, өзүп орар аныяктарывысты олче хаара тудуп, боттарывыстың биске арттырып бергени культуразын утпайн бо хүннерге чедир хөөмейниң чажыттарын дилеп тып турар бис. 1992 чылда Тыва Республиканың Чазаа, Культура, кино болгаш туризм яамызы база Тываның төөгү, дыл болгаш литератураның эртем-шинчилел институду июнь 18-тен 23-ке чедир «Хөөмей» деп бирги Бүгү-делегей фестивалын эрттиргенин чон эки сактыр боор. Ынчангаш аная Японыядан, Америкадан, Швейцариядан, Финляндиядан, Германиядан, Голландиядан, Моолдан база ЮНЕСКО-дан улуг эртем ажылдакчылары кээп, тыва чоннуң хөөмей, сыгыдынга эң улуг үнелелди берген. Ол дээрге Тыва, шынап-ла, ёзулуг хөөмей, сыгыт чурту-дур дээн үнелел-дир. Делегейге ат-сураа алгаан улуг күрүнелериниң эртемденнери мындыг үнелелди бергенде бистер аная чоргаарланып, хей-аът кирип, бүдүн делегейге ам-даа билдингир болуру-биле хөөмей, сыгыт фестивальдарын, көрүлделерин эрттирер ужурлуг бис.

Хөөмей талазы-биле фестивальдарны, көрүлделерни база делегей чергелиг конкурсту эрттиргенивистиң түңнелинде, «Тыва Республиканың улустуң хөөжежизи» деп атты Маржымал Ондарга, Кайгал-оол Ховалыгга, Коңгар-оол Ондарга, Геннадий Туматка, Борис Монгушка болгаш өскелерге-даа тывысканы улуг чоргаарал.

Эрткен 1994 чылда республика чергелиг хөөмей конкурузун эрттирген бис. Аная чидип бар чоруур каргыраа, борбаңнадыр. эзеңгилээр хевирлер база кирген. Каргыраа хевиргe Тес-Хемден Айдың Бызаакай, борбаңнадыр хевирге Бай-Тайгадан Буян Намзырай, Өвүрден Александр Санчат-оол, Таңдыдан Шолбан Ондар, эзеңгилээр хевирге Кызыл хоорайдан Мерген Монгуш, Бай Тайгадан Марина Сат тиилеп. ам болур ийиги шуулган конкурска киржир эргени чаалап алганнар.

1992 чылда болуп эрткен делегей чергелиг бирги шуулганга келген эртемденнериң 1995 чылда Тыва Республикага делегей чергелиг ийиги «Хөөмей» шуулганны эрттирер деп бадылап алганы-биле, бо чылдың июнь 18-тен 23-ке чедир эрттирер деп планнап каан. Ынчангаш аная белеткел ажылдары эрткен чылдан эгелей берген. Бо хүннерде делегей улустарының «Хөөмей» эртем төвүнде он ажыг чурттардан чагаалар чедип келген. Ынчангаш Тыва Республиканың Культура, кино болгаш туризм яамызы, делегей улустарының «Хөөмей» эртем төвү, С. Пюрбю аттыг Улусчу чогаадылга төвү болгаш Чөөн-Хемчиктин культура килдизи ам болур «Хөөмей-95»-ке киржир эрге дээш хөөмей. сыгыттың республика чергелиг көрүлдезин март 31-де Чадаана хоорайга эрттирер деп турар. Маная хөөмей, сыгыттың шупту хевирлеринге конкурс болуп эртер. Бо көрүлдеге 18-тен 70 хар назылыг күүседикчилер киржир.

Көрүлде ийи хевирге эртер, баштай кожуун төптеринге март 25-ке чедир, ооң соонда республика чергелиг көрүлде март 31-де Чадаана хоорайга болуп эртер.

Кожууннарның сыгыт, хөөмей аас чогаал ансамбльдери шупту киржир ужурлуг. Ынчангаш ам болур республика чергелиг көрүлдеге киржир бүгү киржикчилерге чедиишкиннерни күзедивис.

Зоя МОНГУШ.
Улусчу чогаадылга төвүнде методист.

БАШТАЙГЫ БАЗЫМ

Чоокта чаа республиканың В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга Оюмаа Хомушкунуң бижээни «Өртемчейниң үүлези» деп фольклор-этнографтыг чогаалын «Күзел» театрның артистери ойнап күүседкен. Тургускан режиссеру В. Мелоян.

Ук шиини Оюмаа Хомушку бодунуң ынак кыргаачазы, Тыва Республиканың улустуң артизи Александр Сүлдемович Тавакайның 75 харлаанынга тураскаадып бижээн. Аная автор үе-дүптен тура чүдүлгелиг чораан караң-көрнүр кижилериң салым-чолун, чоннуң сагып келген чаңчылдарынга, аас чогаалынга үндезилеп бижээн. Даяңгыыш туткан кырган ирей (арт. Оолак) элээди оолга бодунуң чуртап эрткен төөгүзүн тоожуп орар сактыышкынындан шии эгелээр. Ол кырган кижи «хам-дытка» дагылга кылганының соонда, чоокқавы аалдарга ат-сураа алгып, ырак-чоок чалалгалар чоруп турар болу бээр. Херээжен хам Чассыгбан (арт. Л. Монгуш) ооң-биле чижип турган күш четпейн барган деп сураа дыңналыр.

Бир-тээ ат-сураа алгый берген хам болганда «хамдыт» дагаан ёзулалды херек кырында кылып күүседкен болза эки-ле ийик. Чижээлээрге, сагыш-сеткил культуразының бир эртинези — бойдус-биле тудуш холбаалыг алганыын, база ак сүдүн чажып, аъш-чемниң дээжизин салып, даңза-таакпызын тыртып, чалама баглаар дээн ышкаш... Ол онзагай бүдүштүг чүдүлгениң тускай ыяжындан сол-менди чурттаарын дилеп турары ол.

Аныяк кыс Норжуң (арт. Г. Доржу) база-ла адазын салгаан хам уктуг дээрзин автор айыткан. Кажан, ооң ынак кижизи Күдер аарый бергенде Норжуң эмнээшкинге күжүн бодундан үндүр, ынак эжинге берип турар. Борта хам кижиниң илби-шидилиг дузалакчызы болур, чайладыкчы күш ажыглап база болгу дег. Чижээлээрге, (күзүнгү, ээрек, адыг ээрек, сагыызын дүрзүлер дээн ышкаш) тыва черге караңчүдүлге азы хамнаар чорук шаг-шаанда-ла тывылган дээрзин дорт херечилеп турары хаяларда чурумалдарны шиниңиң шимелдезинге ажыглаан-даа болза артык эвес деп бодаар мен. Күдериң авазы деп амгы үениң орус хевин кеткен, тар юбкалыг, туфельдиг, тываларның адаары «хөпээн баштыг» херээжен кижи (арт. В. Намчал-оол) көстүп келирге, көрүкчү кижи, «Ам кайда бардывыс» деп бодай бээр. Ындыг эвес, мында автор тыва чоннуң бурунгу культуразынга, хувискаалчаан Советтиг Тываның «үскүлежиишкинин» чуруп көргүзерин оралдашканы билдинер. Чүл дизе оглу Күдер биле Норжуң бот-боттарынга ынак дээрзин биле-тура-ла, Тываның «артыышкыны» хам уксаалыг Норжундан дестиргеш, Калдар-кыс-биле кады соңгаар өөредип чорудупкаш, олчаан оларны өглеп каар.

Авторнуң талазындан шииде элээн четпестер бардаа болза (чижээ, чорулдээлерни шнитпирлээни эмин эрттир белен, ук шииде чамдык овур-хевирлерни каксы көргүскени психологтуг аяны бөдүүн-даа болза) көрүкчүлер улуг сонуургал-биле көрген.

Назылай берген кижиниң ролюн аныяк артист Оолак сагышка үр артып каар кылдыр дыка-ла эки ойнады.

Шии соонда Тыва Республиканың алдарлыг артизи А. С. Тавакайның кежээзи уламчылаан. Аная эртемден-этнограф М. Б. Кенин-Лопсан, музыковед З. Кыргыс, алдарлыг артистер Кара-кыс Мунзук, Чадамба Монгуш, Дадар Барынмаа, база караа көзүлбестер ниитилелиниң даргазы Аңгыр Хертек артистиң юбилейинге байыр чедирип чүве чугаалааннар. А. С. Тавакай — ыраажы, хөгжүмчү, хөй-хөй овур-хевирлериң тургузукчузу. База «Ак-көк хемниң кижилери», «Сегиржип алыышкын» дээн ышкаш элээн хөй киноларда ойнап каан. Бо улуг артистиң кежээзинге, ооң уруунуң уруу Оюмааның бижээн чогаалы кол турушту ээлеп, кежээниң чырыткылыг сылдызы болду. Он оон ыңай «Күзел» театрның директору албандужаалында ажылдап турар. Оон хөйну манап болур-дур дээрзи билдингир.

Олча ДОНГАК.
Кызыл хоорай.

НЕГЕТТИНИП КЕЛГЕН

Эрткен чылын Сүт-Хөл кожуунуң девискээринге КАИ ажылдакчылары тускай план езугаар хыналданы чоруткан. Янзы-бүрү 2120 машина-тракторга хыналда кылган. Техника башкарыкчыларының 1780-ин торгаалга онааган, оон иштинде 440 кижини сагындырган. Машина өзирик башкарын чорааны дээш сайгарын көрген 32 чолаачыны 7-зинин бир чылда техника башкарар эргезин казаап. Артканнарынга мурнунда ындыг чурум үревээнин тодараткаш янзы-бүрү хемчээлдің торгаалдарын онааган.

Кожуун төвүнде болгаш суурлар аразының орук-тарында, көвүрүглерде, арт черлерге орук чурумун сагыырының янзы-бүрү демлектери болур-чогууру-биле аскылаан. Чолаачыларга, удуртукчуларга машинатехниканың техниктиг байдалынга болгаш башкарыкчы кижи бүрүзүнге сагындырыглыг суртаал ажылдарын КАИ-даа, шагдаа черинің өске-даа килдистериниң ажылдакчылары доктаамал чорударын чурумчуткан. Ындыг ажылдар чоруп турза-даа, кожуунга 6 автоавария болуп, 2 кижи амы-тынындан чарылган, 18 кижи кемдээшкинге таварышкан.

Ниитизи-биле автоавария дээш 5 кеземче херээн оттурган. Кожуун иштинге 41 рейдини кылган, ооң үезинде янзы-бүрү соок чепсек ап чораан 13 хамаатыны туткаш, ИХК-ның истелге салбырынга бүгү документилерин четчелээш хүлээткен.

КАИ ажылдакчылары ажыл-агыйларның, бүдүрүлге, албан черлериниң техника шыгжаар гаражтарын, ында техниканың ажаалдакадагалалын доктаамал хыналдага тургускан. Чамдык четпестерни илереткеш, чогуур черлерже дыңнадыгны кылып турар. Оон ыңай машина-техника ажыглалында, кадагалалында улуг четпестер хыналдадан илереттингилээн.

ИХК-ның КАИ-зиниң орук чуруму үрээн чолаачыларның машиналарын туткаш, тургузар тускай шөлүнге 240 машинаны тургуспушаан, ооң ээлеринге чогуур торгаалды онаап төлеттирген.

Сүт-Хөл кожуун чагыргазының 1995 чылдың февраль 2-деги № 7 айтыышкынын езугаар өзирик чораан болгаш дүрүм хажыткан чолаачыларны, путевказы чок чорааны дээш 5 муң, машиназын кадагалатканы дээш 5 муң акша төлеттиргеш, ону кожуун бюджединче киирерин дааскан.

Сүт-Хөл кожуунуң КАИ болгаш ИХК-ның бүгү ажылдакчылары база автомашиналарлыг бүдүрүлгелер, албан черлери, ажылагыйлар орук шимчээшкининиң дүрүмнерин шыңгыыы сагыыры чугула. Машинабалгат аңдарылган түңнелинде озал-ондак болдурбазын, кижилериң амы-тынынга когарал чедирбезин, транспорттуң шын ажыглалын чедип алыр дээш инженер-механиктерден негелдени күштелдирери бүгү удуртукчулардан негеттинип келген.

Вячеслав КУУЛАР.
Кожуунда КАИ начальниги.

ДЕҢНЕШТИРИП КӨӨРГЕ...

Бай-Тайга кожуунуң ИХК-ның дежурный кезээнге эрткен 1994 чылда ниитизи-биле 859 дыңнадыглар болгаш бижимел хомудалдар чондан кирген болгаш бүрүткеттинген. Ооң иштинде 333 кем-херек үүлгедиглерінге кеземче херектерин оттурган, ооң 124-ү илереттинмээн, буруулуг кижилери тодараттынмаан. Ол-ла дыңнадыглар, хомудалдар, билдириишкиннер сайгарылгазын болгаш хыналдазын кылып чоруткан ының түңнелинде 133 дыңнадыгларга кеземче херээн оттурарындан ойталаан. 393 дыңнадыглар, билдириишкиннер, хомудалдарны сайгарып көөрү-биле улус судунче, аңгы-аңгы комиссияларже, эшхуу судтарынче херектернин материалдарын чоруткан.

Аар кем-херектер 1993 чылда 16 турган, 1994 чылда 10 аар кем-херек үүлгедиглери болган, ооң ийи өлүрүкчү херектери бо хүннерге чедир тывылбаан. Амы-тынга айыылдыг аар кемдээшкиннер алганының түңнелинде 22 кижи амы-тынындан чарылган, оортан ийи херек ажыттынмаан. Күштеп-чазарлаашкын 1993 чылда 7 турган болза, 1994 чылда 9 чедир өскен.

Өскениң өнчү хөсүнгизин оорлаар чоруктар 1994 чылда бичии кызырылган-даа болза, база-ла дүзүренчиг бооп артып турар. 150 кемхеректің 99-зу ажыттынмаан.

Кожуун девискээринге автоавариялар болгаш орук шимчээшкининиң чурумунуң хажыдыышкыннары кызырылбайн турар. 7 автоавариянның түңнелинде дөрт кижи амы-тынындан чарылган, болган автоавариядан 5 кижи өлген.

Седип-оол ИРГИТ.
Тээли суур.

ЧАРЛААЛДАР

Хүндүлүг кызылчылар болгаш найысылалдың аалчылары!

Тыва Республиканың Өөредилге яамызы болгаш сургуулдарның техниктиг чогаадылгазының төвү «Делегей бөгүн, даарта үндезин улустарның ургларының карактарында» деп делегей делгелгезин эрттирип турар. Делгелгеде Саха Республика (Якутия) киржип турар.

Ажылдаар шактары: **МАРТ 24-ТЕ 12-16** шактарда. **МАРТ 25-те 9-16** шактарда. Делгелге № 1 школачың бажыңында ажылдап турар.

Билип алыр телефону: 3-16-86, 3-67-41.

Организация чери Кызылда складтан чаа дузаан капусганы садып турар. Бир банканың өртээ 1600 рубль. Айтырар телефону: 3-87-24.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң ынак хеймер дуңмавыс, даайывыс Саны-Шири (Михаил) Сарыг-оолович Кыргыстың аар аарыгга туттургаш бистерден, ажытөлүнден, алган эжинден, чырык өртемчейден кеззэ мөңгеде чарлыш чоразыныбиле бистиң ажыг-шүжүүвүстү деңге үлежип, бүгү таланың дузаламчызын көргүскен Таңды кожуунуң Дүрген суму чагыргазынга, ында эге школаның коллективинге, дуңмавыстың ажылдап чораан коллективинге, доргүл-төрелдеривиске, кудаларывыска, аная кээп, деткимче көргүскен бүгү кижилерге четтиргенивисти «Шынны» дамчыштыр илеретпишаан, оларга черге чедир могейдивис.

Эрзинде, Баян-Колда угбалары, честези, угбаларының урглары, оолдары, күдээлери, кепэттери, чеңгези, оларның урглары.

КИНО

МАРТ 23-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Последнее дело Варёного» 10.10, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда. **Видеозалга: «Сафари № 6»** (Россия) 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Ревущий огонь» (Япония) 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Элээн каш эки оолдар» 14.00, 17.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Рай» (Индия) 13.40, 17.00 шактарда.

Бай-Тайга кожуунуң өөредилге килдизи, Бай-Тал школазының коллективи школаның хоочун башкызы

Чечекмаа Түлүшовна
БААВЫЛДЫҢ

үр аараанының соонда мочээнин дыңнатпышаан, ооң төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илертейлеп тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 66700 АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 362505

Түргүзүкчүлер: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДІ ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУҢ КОЛЛЕКТИВІ

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, А. О. Океур (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Ц. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээр өлүгер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: политиканы амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98, үлетүр — 3-34-49; 3-36-73; кодээ ажыл-агый — 3-36-82 3-34-57, культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15, медээлер болгаш спорт — 3-37-11, очулга — 3-34-39; 3-34-93 чагаа — 3-39-03, корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер— 2-27-41; солун келбейн баргалга — 3-57-92, 3-14-94; бухгалтерия 3-41-16.

Солун Россия Федерациязының Парлаалга болгаш масса-лыг информация чепсектериниң галазы-биле хоойлужу дулгаазының сагылдазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинде бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007

Солунда парлаттынган материалдарының авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш аске-даа фактылары дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Солун педелинде 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлаалга амазы. Тираж 16615. Индекс 54240. Чагыг № 35—321.

Тыва Республиканың Парлаалга болгаш информация галазы-биле Күрүпе комитетиниң типографиязы: Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.